॥ अथसंध्याभाष्यप्रारंभोयं ॥ श्रीगजानन ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यस्मिंदर्पणबिंबजृंभितपुरीसंदर्भतुल्यंजगद्भातंयत्स्वरसंविदो
यतइदंरूपादिवल्लीयते ॥ यस्याज्ञानविजृंभितापरभिदाभावादुभेदादिवत्तंभूमानमुपा
स्महेहनिसदावामार्धजानिद्विवं ॥ १ ॥ श्रीमद्राघवदेवशर्मतनयः श्रीकृष्णदैवज्ञः ॥ मकारा
यनिविस्पष्टंसंध्यावंदनपद्धतिं ॥ २ ॥ तत्रतावत्संध्यावंदनेनित्यं ॥ अहरहःसंध्यामुपासी
तेतिश्रुतौवीप्साभवणात् ॥ अहरहःभवत्यर्थेमासेधर्मासेभवत्यते ॥ वसंतेवसंतेज्योति
षायजेतेत्यादौनथादर्शनात् ॥ ननुयुक्तेतत्रनित्यत्वे ॥ यथाकालाकरणेप्रायश्चित्तभवणात् ॥
आनृतीयात्पुरुषात्सोमपानाभावेदोषश्रवणाच्च ॥ अनाहिताग्नेरेतयमित्युपपातकेष्व
नाहिताग्नितायाःपाठाच्चनैवंभरुतेरहरहरवचनानिसंति ॥ येनसंध्यावंदनेनित्यंभवेद्
श्रुतेः ॥ नतथावचनानिसंतीतिवदतावक्तव्यंकिंसंध्यावंदनकर्मप्रधानभूतंगायत्र्युपदेश
स्यथाकालमकरणेप्रायश्चित्ताभावश्चोच्यते ॥ अहोस्वित्यथाकालंसंध्यावंदनस्याकरणे

प्रायश्चित्ताभावः ॥ नाद्यः ॥ सावित्र्याअपियथाकालमनुपदेशोगुरुतरस्यप्रायश्चभवणा
त् ॥ तदाहभगवानापस्तंबः ॥ अतिक्रांतेसावित्र्याःकालेनुवाकेनयच्चयंवरंथानयनंत
न्नःसंवत्सरमुदकुंभस्थंनाभिमिति ॥ उक्तंचाश्वलायनेमुनिचरणैरपि ॥ अतऊर्ध्वंपतितसावित्रीका
भवंति ॥ नैनामुपनयेन्नाध्यापयेन्नैभिर्विवाहयेदिति ॥ नद्वितीयः ॥ संध्यायाअपिअकरणे
प्रत्यवायश्रवणात् ॥ तदाहगोभिलः ॥ संध्यायेननविज्ञातासंध्यायेनानुपासिता ॥ जीवमानो
भवेच्छूद्रोमृतश्चाभिजायतेइति ॥ विष्णुपुराणेपि ॥ उपतिष्ठतियेसंध्यांनपूर्वांनापरांनरः ॥
सा ॥ सजीवन्नेवशूद्रत्वमाप्तोसौनात्रसंशयः ॥ कूर्मेपि ॥ अन्यत्रकुरुतेयत्नंधर्मकार्येद्विजोत्त
मः ॥ विहायसंध्यामेणित्यंयातिनरकायुतानि ॥ दक्षोपि ॥ संध्याहीनोशुचिर्नित्यमनर्हःस
र्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कुरुतेकर्मननस्यफलभाग्भवेदिति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ यःसंध्यांकालतः भा
तःकालंचैवानिषेवते ॥ सर्यहत्यामवाप्नोतिउडुपंचमियानथेति ॥ सायंप्रातस्तथासंध्यांये

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

विधानउपासते ॥ नानेवधार्मिकोराजाशूद्रकर्मसुयोनयेत् ॥ शौनकः ॥ संध्यातिक्रमणंस्त्रीणांसत्रेष्वपिविद्यते ॥ उन्मत्तरोषयुक्तोवापुनःसंस्कारमर्हति ॥ तस्मात्संध्यावंदनाकरणेप्रत्यवायबाहुल्यश्रवणान्नित्यत्वंसिद्धं ॥ तत्रानुष्ठानमर्थावबोधनपूर्वकमाचरणीयं ॥ तथासतिमहत्फलंभवति ॥ ऋतंचवीर्यबलंभवतीत्युक्तं ॥ अविदुषकृतमनुष्ठानंनतथाभूतमितिचगम्यते ॥ निरुक्तोपि ॥ स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थं ॥ योर्थमेवंसकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मेति ॥ स्मृत्यंतरेच ॥ यस्तुहीनमविज्ञातंनिगदेनैवशक्यते ॥ अनग्नाविवशुष्केधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित् ॥ लघुत्वात्सोपिवेदस्याध्ययनेसर्वमर्थंज्ञात्वास्यचापियत् ॥ अजानतोर्थंयत्सर्वंतुषाणांकंडनंयथेति ॥ कंडनमवहननं ॥ तुषावहननवद्व्यर्थंभयासइत्यर्थः ॥ यथापशुर्भारवाहीनतस्यभजतेफलं ॥ द्विजस्तदर्थानभिज्ञानवेदफलमश्नुते ॥ विदिकंकर्मफलभाङ्भवतीत्यर्थः ॥ अ

त्रयव्यासः ज्ञात्वाज्ञात्वाचकर्माणिद्विजोयोयोनुतिष्ठति ॥ विदुषःकर्मसिद्धिःस्यान्नथाज्ञाविदुषोभवेदिति ॥ अतएवतेषांपूजादिकमपिनकार्यं ॥ इतिसएवाह ॥ पाठमात्रंतोलाज्ञानद्विजातीनर्थवर्जितान् ॥ पशूनिवसलाम्नोवाऽज्ञानेनापिवर्जयेत् ॥ अतोर्थज्ञानमावश्यकं ॥ श्रुतहीनमधीतंयन्नेहनामुत्रतद्भवेत् ॥ श्रुतंचकेवलमपिसमुत्थानायतद्वेदितिलघुव्यासोक्तं ॥ श्रुतंअर्थज्ञानंउभयोःसमुच्चयेनभवितव्यमितिभावः ॥ सएवाह ॥ ज्ञानंकर्मचसंयुक्तंमुख्यार्थंकथितंयथा ॥ अधीतंश्रुतसंयुक्तंमुख्यार्थंकथितंतथेति ॥ अधीतंश्रुतसंयुक्तंतत्रभेषजंकेवलमिति ॥ अर्थज्ञानसंपन्नस्यफलमाह मनुः ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोयत्रयत्राश्रमेवसेत् ॥ इहैवलोकेतिष्ठन्सब्रह्मभूयायकल्पते ॥ हारितोपि ॥ मंत्रार्थतत्त्वज्ञपरंयत्तंयंवाध्यापयद्द्विजं ॥ अधीत्यलिंगंविदपिवेदार्थावगमेरतः ॥ ब्रह्मणोलोकमाप्नोतिधर्मानुष्ठानतोद्विजइति ॥ वेदार्थोपरि

सं॰भा॰ ज्ञानेदोषमाह ॥ नवेदपाठमात्रेणसंतुष्टोसोभवेद्द्विजः ॥ पाठमात्रावसायीनुपंकेगौरि
३ वसीदति ॥ योधीत्यविधिवद्द्विजोवेदार्थंनविचारयेत् ॥ससान्वयःशूद्रसमःपात्रतांनम
पद्यते ॥ तस्मादकरणेप्रत्यवायश्रवणात् ॥ अकरणेचाभ्युदयसंभवात् ॥ अर्थज्ञानमा
वश्यकमितिसिद्धं ॥ ननुसंध्यावंदनंकथंभूतेनकर्तव्यंउच्यते ॥ यज्ञोपवीतीनित्योदकः
संध्यामुपासीतेत्याश्वलायनकेदर्शनात् ॥ यज्ञोपवीतीनास्नातेनमार्जनादिकंकुर्वता
प्रदक्षिणंदेवादिकर्मकरोतीति ॥ स्मार्तपरिभाषायामपि ॥ यज्ञोपवीतिनाप्रदक्षिणमि
ति ॥ नित्योदकःस्मृत्युक्तोदकः ॥ तेनमार्जनादिकमपिसिद्धमितिनारायणवृत्तिकारः ॥ त
द्धीनस्नानस्यापियज्ञोपवीतिविषयेतस्यैवतदधिकारात् ॥ ननुसंध्यास्नानंजपोहोम ३
इतिपराशरस्मृतौविपरीतपाठोदृश्यतेइतिचेन्न ॥ अग्निहोत्रंजुहोतियवागूम्पचतीति
वत्साठव्यत्यासेपिअर्थक्रमस्वीकारात् ॥ अतएव ॥ अस्नातोनाचरेत्कर्मजपहोमादि

स्ये
किंनच ॥ स्नात्वाधिकारीभवतिदेवपित्र्येचकर्मणि ॥ अत्यंतमलिनःकायोनवछिद्रसम
न्वितः ॥ स्रवत्येवदिवारात्रंप्रातःस्नानेनशुध्यतीति ॥ स्मृतिषुसंध्यावंदनात्पूर्वंस्नानका
ति र्यमितिबकुधर्मःश्रूयते ॥ तत्पूर्वंस्नानं ॥ ततःसंध्यावंदनात्पूर्वंकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ननु
यज्ञोपवीतिनाकर्तव्यमित्युक्तं ॥ तदनुपपन्नं ॥ उपनयनकालेगृह्यकारैरनुक्तत्वादिति
चेन्मैवं ॥ तथापि ॥ अयज्ञोपवीत्यब्राह्मणइतिश्रुतोयज्ञोपवीताभावेब्राह्मण्याभावश्र
वणात् ॥ गृह्यकारैरपितत्रकर्मणियज्ञोपवीतधारणमुक्तं ॥ यज्ञोपवीतंशौचंचनित्यमि
तिपरिभाषायामप्युक्तं ॥ यज्ञोपवीत्याचम्येत्याश्वलायनैरप्युक्तं ॥ आपस्तंबसूत्रेपि ॥ उपा
सनेगुरूणांवृधानामतिथीनांहोमेजप्यकर्मणिभोजनाचमनेस्वाध्यायेचयज्ञोपवी
तीस्यादिति ॥ तैत्तिरीयकेपिसहवैदेवानांचासुराणामितिअथयत्किंचब्राह्मणोयज्ञो ४
पवीत्यधीतेनयजतएवतन्मायज्ञोपवीत्येवाधीयेतयाजयेद्यजेतवायज्ञस्येत्या

दोसम्यगुक्तं॥तस्माच्छ्रुतिस्मृतिगृह्यसिद्ध्याद्यज्ञोपवीतधारणमावश्यकमिति
सिद्धं॥तत्रभृगुः॥सदोपवीतीनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच॥विशिखेनोपवीतीचयत्क
रोतिनतत्फलंतदिति॥अत्रसंध्यात्रयमध्येसायंसंध्यायाएवप्राथम्यं॥तथाहि॥उप
यनकालेमाध्याह्निकंसंध्याचकारोक्तिसायंसंध्यायाउपक्रमविधानात्सैवप्रथमेत्येव
गम्यते॥अत्रगोतमः॥संध्यात्रयंनकर्तव्यंयावन्मौञ्जीनबध्यते॥संध्यात्रयंतुकर्तव्यंसा
यमादितनःपरमिति॥गायत्रींतुगुरोर्लब्धामंत्रांध्यायन्यथोदितान्॥आयस्योपास
येत्संध्यांसायमादियथाक्रममिति॥वसिष्ठोपि॥गायत्रींगुरुणादिष्टांनिष्ठभासूर्य
मभ्यसेत्॥सूर्येस्तशिखरंप्राप्तेसायंसंध्यामुपक्रमेदिति॥शौनकोपि॥उपनीतोक्त
तायांचसायंसंध्यामुपक्रमेत्॥ब्रह्मयज्ञंतुपक्रांतिमध्याह्नेतुपरेहनि॥उपाकरण
पर्यंतंगायत्र्याब्रह्मयज्ञकं॥कुर्योन्माध्याह्निकंसंध्यांततःस्मृत्युक्तमार्गतः॥ततः

उपनयनानंतरंपरेह्निमाध्याह्निककालेइत्यर्थः॥आश्वलायनापस्तंबयोरेषसमा
नःपंथाः॥तिष्ठेदहःशेषमितिगृह्यकारणब्रह्मचारिणःअस्तमानपर्यंतमुपवेशनस्यनिषि
द्धत्वात्॥अनुपवेशीतिस्याच्चमनसंध्यादिधनधिकारः॥तिष्ठन्नाचामेदितिनिषेधात्॥
तस्माद्माध्याह्निकसंध्याकरणमुपनयनकालेनोपपद्यते॥ननुतदर्थमुपवेशनंभविष्य
तीतिचेन्न॥तथासतीअस्तंतंसंयोगेहिनीयाश्रुतेःपीडास्यात्॥नचेष्यापत्तिः॥यावताद्वी
रंप्रथममुपाकृत्यगायत्रीमंत्रस्यशुध्यर्थंस्वाधीनलाभार्थंतिष्ठेदितिब्रह्मचारिणःउप
वेशनंविहितं॥तस्यभंगोमंत्रस्यैवविलोपस्यात्॥नत्वेषोनियमंविनेतिवचनात्॥तथा
सतिसावित्रीपातित्यमेवस्यात्॥इतिमूलेछंदोगानांत्यप्रकर्षः॥गृह्यकारणापिसायं
संध्याप्रभृत्येवसायंसंध्याविधानंकृतं॥यज्ञोपवीतीनित्योदकःसंध्यामुपासीतवा
ग्यतःसायंसीमोतरःयादि॥तस्मात्सायंसंध्याप्रभृत्येवसंध्याकालोनिर्णीतः॥अथ

संध्याकालविचारः क्रियते ॥ तत्रमुख्यकालेऽरुच्छेदोगः॥ संधौसंध्यामुपासीतसज्यो
तिषोज्योतिषोदर्शनात्संधिरिति॥ अत्रअस्यार्थः॥ ज्योतिःपदंसूर्येनक्षत्रवाचकं॥ तथाच
ज्योतिषोदर्शनात्॥ अर्धास्तमितेसूर्यदर्शनकालमारभ्यनक्षत्रोदयपर्यंतयःकालःससंधिः॥
तत्रसायंसंध्यामुपासीतविदधीत॥ तदुक्तं॥ अर्धास्तमितकालश्चसंधिरुदयात्तारकोदयात् यः
तत्रसंध्यामुपासीतसायंकालेसमाहितः॥ सज्योतिषोदर्शनात्॥ नक्षत्रदर्शनकाल
मारभ्यअर्धसूर्यदर्शनाद्यः॥ कालःसकालःसंधिः॥ तत्रप्रातःसंध्यामुपासीत॥ सूर्य
तेरतुविशेषउक्तः॥ अहोरात्रस्ययःसंधिःसूर्यनक्षत्रवर्जितः॥ तत्रसंध्यामुपासीत
सायंप्रातःसमाहितइति॥ उदयात्पाक्नाडीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते॥ सायंसंध्यावि
घटिकाचास्तादुपरिभास्वतः॥ सकलसूर्यबिंबास्तमयादूर्ध्वनक्षत्रोदयादूर्वंसायंसं
धिःकालःकृत्स्ननक्षत्रास्तमनादूर्ध्वंसूर्योदयात्पाक्प्रातःसंधिःकालः॥ तत्रसंध्यामुपा

सीतेतिश्लोकार्थः॥ अथैतत्संध्याद्वयस्यमुख्यकालः॥ ननुवेदेचेसंध्यावंदनंकथमाचर
णीयं॥ एतादृशमुख्यकालस्यातिदुर्लभत्वात्॥ उच्यते॥ अस्यैवकालस्यस्मार्तानुष्ठानादिभे
देनकर्तृभेदेनउत्तमकालेतदनुष्ठानाभावेमध्यमादिकालेतदनुष्ठानसंभवात्॥ उक्तं॥
उत्तमासूर्यसहितामध्यमानुडुतारका॥ अधमातारकोपेतासायंसंध्याविधामता॥
एवंभूतोपिमुख्यकालस्तत्रस्मिन्विधेयस्तुसंध्यानानुतिष्ठतिससंपूर्णब्राह्मणोनभव
ति॥ अनागतांतुयःपूर्वांसादित्यांचैवपश्चिमां॥ नोपासीतद्विजःसंध्यांससर्वैब्राह्म
णैःस्मृतइति॥ अब्राह्मणःसंपूर्णब्राह्मणोनभवतीत्यर्थः॥ द्वादशाहमनग्निस्तुसंध्या
हीनोद्विजत्रयं॥ पतितस्तुचतुर्वेदैःशूद्रत्वमनसंशयः॥ यस्तुतस्मिन्कालेसंध्यामुपास्ते
ससंपूर्णब्राह्मणइत्यर्थोभवति॥ गोत्तमः॥ कालेतुवंदितासंध्यास्वर्गमोक्षप्रदायि
नी॥ अकालेवंदितासंध्यासाचसंध्यावधूरिव॥ अथसंध्यार्थोविचार्यते॥ संध्या

मुपासीतेत्यत्रसंध्यानामचिच्छक्तिरूपादेवतातामुपासीत॥ ध्यायीतेतीं ध्यायन्ना
चमनादारभ्याभिवादनांतंकर्मकुर्यात्॥ सादेवीवासिद्धेनस्पष्टीकृता॥ यासंध्याजगतः
स्रष्टुर्निर्मायातीताद्भिनिष्कलाः॥ ईश्वरीकेवलाशक्तिः सर्वज्ञेयंसमुद्भवा॥ ध्यात्वाकेसंड
लगतांसावित्रींवैजपेद्बुधः॥ अनेनभर्कबिंबाभिन्यक्ताआदित्यगायत्र्यापरब्रह्मरूपाचि
च्छक्तिरेवसंध्यादेवतेत्युक्तंभवति॥ ध्यात्वाध्यायेन्नित्यर्थः॥ सावित्रींसवितृदेवताकांऋ
चंजपेत्॥ साऋक्कृगायत्री॥ नन्विदंविरुद्धं॥ संध्यापदंचिच्छक्तिपरमिति॥ किंतुकर्मप
रमेव॥ संध्यास्नानंजपहोमइतिपराशरेणतत्परत्वेनकीर्तनात्॥ सत्यं॥ संध्यापद
स्यमुख्यवृत्त्याचिच्छक्तिपरत्वेपिसंधौभवासंध्यादित्युत्पत्त्याक्रियापरत्वंसंभवात्॥ अ
तएवव्यासः॥ उपास्तेसंधिवेलायांनित्यार्थादिवसस्यच॥ तामेवह्यसंसंध्यांतस्मात्
प्रवदंतिमनीषिणः॥ योगयाज्ञवल्क्यः॥ संधौसंध्यामुपासीतनास्तंगतोदितेरविति॥

तांक्रियांआदित्यात्मिकांचिच्छक्तिरूपांदेवतांध्यायन्कुर्यादितिनिष्कर्षोर्थः॥ केचिनुसं
ध्यांमुपास्यदेवतासंध्यातयाउपलक्षितांक्रियामादायपर्यवस्यंतिसंध्यापदंक्रियापर
मित्याहुः॥ तन्न॥ संधौभवासंध्येतियुक्तयासंध्यापदस्यसाक्षात्क्रियापरत्वसंभवेपरं
परयातत्कल्पनायाअन्याय्यत्वात्॥ उपासीतेत्युत्रउपासनाविहितनयाकर्तृपरतंत्रतायो
गात्॥ तथाचश्रुतिः॥ उद्यंतमस्तंयंतमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणोविद्वान्सकलंभ
द्रमश्नुते॥ सावादित्योह्येतिन्नेवसन्ब्रह्माप्येतियएवंवेदेति॥ अथमर्थः॥ भाष्येउक्तः॥
वक्ष्यमाणप्रदक्षिणंकुर्वन्संध्यांगायत्र्यादित्यःपरब्रह्मेतिध्यायन्ऐहिकमुष्मिकंस
कलंभद्रमश्नुते॥ एवंउक्तध्यानेनशुद्धांतःकरणःब्रह्मैवेदंसाक्षात्करोतीत्यपूर्वमपिब्रह्मं
वसनूअनानाजीवत्वंभासः॥ तत्साक्षात्कारेणानानापगमब्रह्मैवभवतीति॥ व्यासः॥
तंदेवंमनिषेतगायत्रीब्राह्मणासह॥ सोहमस्मीत्युपासीतविधिनायेनकेनचिदृजुनि॥

सं० भा० आदित्यरूपा चिच्छक्तिरेव गायत्री भवति ॥ अतएवजपकाले गायत्रीसंध्या सुविहिता गायत्रीं
चिंतयेद्यस्तुहृत्पद्ममध्यमुपस्थितां ॥ धर्माधर्मविनिर्मुक्तः सयातिपरमांगतिं ॥ श्रुतौ आदित्यध्यानं
७ विहितं ॥ वचनेतु गायत्रीध्यानमुक्तं ॥ तत्र आदित्यरूपायाश्चिच्छक्तेः गायत्रीशब्दवाच्यत्वानंगी
कारेजपकालएवगायत्र्यादित्ययोर्ध्यानापत्तिः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ एकस्यकर्तुः एककालएवभिन्ना
नेकभेदयकरणायोगात् ॥ तस्मादादित्यरूपाचिच्छक्तेरेवगायत्रीशब्दवाच्यत्वंपरब्रह्मचैत
न्यस्यैवगायत्रीमंत्रप्रतिपाद्यत्वात् ॥ चिच्छक्तिरूपंआदित्यरूपंगायत्रीरूपंब्रह्मसंध्यादे
वतेत्येवंगंतव्यं ॥ अत्रेदंविचार्यते ॥ अर्घ्यप्रक्षेपणंगायत्रीजपः सूर्योपस्थानंचेतिनित्यंसं
त ध्याकर्मणीप्रधाने ॥ अन्यैस्मृत्युक्तंमार्जनादिकंतदंगंतदुपकारकमितियावत् ॥ अप ७
एके ॥ ओंकारव्याहृतिपूर्वांगायत्रींब्राह्मणोजपेत् ॥ त्रिष्टुभंचैवराजन्योजगतींवैश्य एव
चैनन्वेवंगायत्रीत्रितिविधाजपएवप्रधानमित्यवगम्यते ॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिहृदय
ना

वेदनभागायामासनादिकंगायत्रीजपांगंएतेषुविधापिअर्घ्यप्रक्षेपणंबलवत् ॥ गाय
त्रियाभिमंत्रिता आपऊर्ध्वंविक्षिपंतिरश्मयतावन्मात्रस्यैवप्रधानत्वेनविधानात् ॥ गायत्री
जपोपस्थानप्रतिषेधपूर्वकं आग्नेयादावर्घ्यप्रक्षेपणमात्रविधानाच्च ॥ तदुक्तंस्मृत्यंतरे ॥
स्वाध्यायजपहोमादिनाग्नेयेवर्जयेत्सुधीरिति ॥ जपः गायत्रीजपः तस्मिन्काले ऽर्घ्यमात्रमेव
पाठन रात्र्यामितिपूर्वोक्तस्मृतिः ॥ अग्नेयेचैषणमंजलिंक्षिपेत् ॥ सूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यादिति ॥ सूर्यंध्या
यन्नंजलिंप्रक्षिपेदित्यन्वयः ॥ स्मृतिकारैरेतत्सर्वंविचार्य ॥ आग्नेयादियागवत्ययानुष्ठानवत् ॥
तेषांत्रयाणामनुष्ठानमावश्यकमित्युक्तं ॥ देवामानुषाश्चकदाचिदेतयोरनुष्ठानाभावेपिए
कानुष्ठानेनैवसंध्यापूर्वेसिध्यति ॥ अग्नीषोमयाजिनोब्राह्मणस्याग्नीषोमीययागाभावेपिनादि
त्यानुष्ठानेनैवपौर्णमास्येष्ट्यंगदर्वेवत्सयोजनमनुसंधेयं ॥ अथसंध्याकाललोपप्रायश्चि
तं ॥ संध्याकालेत्वतिक्रांतेस्नात्वाचम्ययथाविधि ॥ जपेद्व्याहृतंदेवीतनःसंध्यांसमाचरेत् ॥

जमदग्निः ॥ एकाहं समतिक्रम्य प्रमादादस्तमेयदि ॥ अहोरात्रोषितोभूत्वा गायत्र्याअ
युतंजपेत् ॥ राष्ट्रभंगेनृपक्षोभेरोगार्तेसूतकेपिच ॥ संध्यावंदनविच्छित्तिर्नदोषायकदाचन ॥
तथाविधेकालेयावदनुष्ठानाभावेपिमनसामंत्रोच्चारणमात्रेणतत्सिद्धेः नसर्वात्मनालोपः
नित्यत्वादितिनात्पर्यार्थः ॥ इदंच अर्घ्यप्रदानकालेसत्यङ्गिरूयते ॥ ननुविद्यासकाशा
ध्याकाललोपोभवतिनत्रकावार्ता ॥ कुशरेव ॥ देवाग्निद्विजविद्यानांकार्यमहतिसंक्षि
तं ॥ संध्याहीनोनदोषोस्तियस्मात्तत्कार्यसाधनात् ॥ तस्माद्यथाकालातिक्रमणेविद्या
वा सत्कानानदोषइतिसंक्षिप्तंनपातनंप्रदोषेसंध्याकालोनिवर्त्तते ॥ मुख्यकल्पोनुक्त
श्चसर्वस्मिन्कर्मणिस्मृतइतिवृद्धमनुवचनात् ॥ मध्यमगौणकालोवेदितव्यः सचमृत्यंक
ध्यमः॥ कीर्तितः ॥ चतस्रोघटिकाःसायंगौणकालस्तुमध्यमः प्रातःकालोयेवमेवसंध्याकालेमुनीरितः ॥
षट्घटिकात्मकःकालः प्रातःशब्दार्थः ॥ मुहूर्तेत्रयंप्रातरितिवचनात् ॥ तत्रचतस्रोघटिका

गौणःमध्यमकालस्तुमध्यमःसंध्यायामित्यर्थः ॥ नदोषकालोयेतावानेव ॥ त्रिमुहूर्तोभ
दोषस्याज्ञानावस्तंगतसनितिवचनात् ॥ किंचत्रिमुहूर्तस्यकालस्यरात्र्यादौदिनेदिने ॥ व्या
पर्यंतिप्रदोषत्वंगर्गप्रभृतयःसदा ॥ तथापिद्वयेवदुक्तमगौणकालस्तुयंयकारणोक्तः ॥ सा
यंकालेत्रिघटिकाश्चास्तादुपरिभास्वतः ॥ प्रातःकालेद्विघटिकातत्रसंध्यांसमाचरेत् ॥ मुख्य
कालेयदाकर्मनैवकर्तुंहिशक्यते ॥ गौणकालेपिकर्तव्यं गौणोयत्नेकशोभतः ॥ तथाना
पदिसुदंमुख्यएवेतिसंमतः ॥ गौणकालेप्यतिक्रांते आसायंप्रातरेवहीति ॥ अपदितु
आसायंप्रातःसंध्यांकुर्यादित्यर्थः ॥ तावत्सर्थेनंसूर्यस्यरक्षसांयुधमहतेः ॥ सूर्येस्यत
युद्यबाधानिवृत्यर्थेवासंध्योपासनस्य ॥ तस्मादुत्तिष्ठतः हवातानिरक्षः स्यादित्येवंयो
धयंतियावदलमस्तमनंगतिदिश्रुतेः ॥ ततोनुष्ठानकालेप्यायश्चित्तपूर्वकमेव अनुष्ठानं
कर्तव्यं ॥ तत्प्रकारःस्मृत्यंतरे ॥ प्राणायामत्रयंप्रातःसंगवेद्विगुणीकृतं ॥ मध्याह्नेत्रिगुणं

प्रोक्तेऽपराह्णेतुषड्गुणं॥सायाह्नेद्वादशगुणं------ब्रजेदिति॥अथसंध्यात्र
यस्यमुख्यकालातिक्रमेप्रायश्चित्तमुच्यते॥संध्यात्रयंकालोनिर्णीतावधस्तात्तत्रमुख्य
कालेऽतिक्रांतेगौणकालेप्राप्तेचेदनुष्ठानंवक्ष्यमाणप्रायश्चित्तंपूर्वकंतत्रोक्तंकार्यं॥
तत्रप्रायश्चित्तंद्विविधं॥गायत्रीपूर्वकमर्घ्यप्रक्षेपणात्मकमेकं॥प्राणायामात्मकम
परं॥तत्रप्राणायामात्मकमाह व्यासः॥प्रणवव्याहृतीयुतांगायत्रींशिरसासार्धंउक्त्वा
हृतिभिःसहकालातीतविशुध्यर्थंदत्वासंध्यांसमाचरेत्॥अर्घ्यमित्यशेषः॥इदंचप्राय
श्चित्तंसंध्यात्रयेपिसमानं॥तदानींएकंप्राणायामंकृत्वामुख्यकालातिक्रमणदोषपरिहा
रार्थंअर्घ्यप्रक्षेपणात्मकंप्रायश्चित्तंकरिष्येइतिसंकल्प्य॥प्रायश्चित्तार्घ्यंदत्वाततःसंध्यां
समाचरेत्॥चतुरर्घ्यंतुगायत्र्यादत्वासंध्यांसमाचरेत्॥कालातीतविशुध्यर्थंसंध्यासु
सुसमाहितः॥उभयोःप्रायश्चित्तयोःसमुच्चयः॥नतुविकल्पः॥एकस्मिन्दोषेश्रूयमाणा

निप्रायश्चित्तानिसमभ्युच्चीयेरन्नितिशंखेतेदर्शनात्॥प्राणायामलक्षणंप्रायश्चित्तम
धस्तादुक्तं॥अत्रकेचित्प्राणायामत्रयंप्रातरित्यत्रप्रातरितिलिंगात्प्रातःकालातिक्रमण
प्रायश्चित्तत्रयेवप्राणायामलक्षणंप्रायश्चित्तंसमुच्चिनोतिनेतरेतिवदंति॥तन्न॥
अर्धंवासिसार्धायेपुनियमातिक्रमेचान्यस्मिन्निति नियमातिक्रमणमात्रेविधीयमान
स्यतस्यकर्मविशेषेनियंतुमशक्यत्वात्॥अतएवसुदर्शनाचार्यः॥प्रायश्चित्तानिरू
पणप्रसंगेआचमनंभोजनलोपःप्राणायामश्चेतित्रयाणांसमुच्चयःननुविकल्पइतिभा८
स्करः॥वचनस्थेप्रातरितिपदेअनुवादपरामर्शितिदोषः॥ननुसंध्यात्रयस्यदिवाभागेदं न
वान्मानुषाद्यनुष्ठानसंभवेकिंकर्तव्यमितिचेदुच्यते॥तत्रलोकोपकारादिवादिनानिक
र्माणिप्रमादादकृतानिवे॥शर्वर्याःप्रथमेयामेनानिकुर्याद्यथाक्रममिति॥अत्रकेचित्त्व
कालेवत्सवंत्सपानिन्यायात्सायंसंध्यामारभ्यकृत्वादिवानिपत्नकर्माणिकुर्यादितिवदंति॥

अपरेपुनः क्रमेणवदंति ॥ कालातीतेषुपूर्वेषु प्राप्तवत्सूत्तरेषुच ॥ कालातीतानिकृ
त्वैवविदध्यादुत्तराणित्तिशिष्टाचारोवेदितव्यः ॥ तदुक्तमापस्तंबमुनिभिः ॥ स्वेजन
पदेधर्मोतत्समाहितमार्याणांवृत्तंतस्यद्विनीतानादृष्टानात्मवतामलोलुपानामहो
भिकानांवृत्तसादृश्यंभजेतेवमुभौलोकावभिजयतइति ॥ ननुरात्रौयामेत्वतिक्रांतेका
गतिः ॥ कर्मानुष्ठानलोपएव ॥ अत्रलोकोपकारी "अकालेचेत्कृतंकर्मप्राप्तेकालेपुनः कि
या ॥ कालातीतेतुयत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेत्तदिति ॥ अस्यार्थः ॥ अकालेअनागतका
लेयदिकर्मकुर्यात्तस्यमुख्यकालेप्राप्तेपुनः क्रियापुनःकरणंभवेत् ॥ कालातीतेतुगौण
कालातिपन्नोतत्कर्मनकुर्यात्तदितिकिंतुउक्तप्रायश्चित्तमेवकुर्यात् ॥ तदुक्तं ॥ नित्यानाम १०
त्ययेगौणःकालआगामिकालतः ॥ गौणेतीतेनचोक्तंस्याज्जातीतंमुख्यआगतइति ॥
संध्यादिनित्यकर्मणामनुष्ठानाभावेनएकस्मिन्नहोरात्रेगतेपरेद्युरुपोष्यषोडशप्राणा

यामपूर्वकमष्टोत्तरसहस्रंगायत्र्याजपंकुर्यात् ॥ तथाचमनुः ॥ दिवोदितानांनित्यानां
कर्मणांसमतिक्रमे ॥ स्नानकर्मनलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनमिति ॥ संध्यावंदनहानौतुनि
त्यस्नानंविधीयते ॥ होमंचनित्यकंभुक्त्वेत्यायश्चाष्टसहस्रकं ॥ जपेदिति शेषः ॥ भुक्त्वेप
रेद्युःअष्टसहस्रकंअष्टोत्तरशतेसहस्रकं ॥ अत्रायंसिद्धांतः ॥ यथाऔपासनस्याष्टहो
मकालातिपत्तौचतूरात्रमकृयमानोग्निर्लोकिकःसंपद्यतइति ॥ वचनादूर्ध्वंधार्यमणेय
ग्नौअनुगतोमंथ्यदित्युत्पत्तिप्रायश्चित्तेभवतः ॥ तथासप्तरात्रमविच्युतसंध्यानुष्ठाना
भावेपुनःसंस्कारःकार्यः ॥ तदनेनरुदितपूर्वंतदनुष्ठानंकुर्यात् ॥ अथशौनकः ॥ संध्या
निकमर्णयस्यसप्तरात्रमविच्युतं ॥ उन्मत्तदोषयुक्तोवापुनःसंस्कारमर्हति ॥ औपासन
दोषस्यतुबहुकालानिकमणेसप्तरात्रादूर्ध्वंअनातसंध्यानुष्ठानंप्रायश्चितपूर्वंकंकार्य
मितिवक्तुंनशक्यते ॥ तथाशिष्टाचाराभावात् ॥ स्मृतिकागनंगीकाराच्च ॥ किंतु ॥ यथो

सं० भा० कृत्वायश्चित्तमेवकृत्वातत्कालोचितानुष्ठानमेवकुर्यान्नेतिस्मृतिविदांसंमतिः॥
अतोऽन्यत्स्मृतिवशाद्विज्ञेयंग्रंथविस्तरभयान्नेहप्रपंचितमिति॥संध्यावंदननिर्णये
११ निरूपणेऽनुक्तोयमादित्यकृदं॥इतिश्रीराघवदैवज्ञवंशेनश्रीकृष्णपंडितेनरचितेसंध्या
वंदनपद्धतिप्रकाशिनाग्रथमगुच्छःसमाप्तः॥ अथाचमनं॥तत्रत्रिविधं॥श्रौतस्मार्तं
मंत्र कं पौराणंचेति॥तत्रप्रथमस्तुश्रुतिचोदितंश्रौतंस्मार्तंकेशवादिभिःपीत्वेतिवचनोक्तंपौ
राणं॥तत्राद्यं॥तैत्तिरीयकारण्यकेप्रसिद्धं॥ब्रह्मयज्ञांगं॥तच्चआश्वलायनेनाभिवि
धातव्यं॥द्वितीयंपुनःकर्मांगं॥तृतीयंपुनःनिष्ठीवनश्लोचांगामितिविवेकः॥श्लोचाचारे
तथापानेस्पृष्ट्वास्पृष्टेचसर्पणे॥पुराणाचमनंकुर्यान्नामभिःकेशवादिभिरितिस्मृतिषट्
श्लोनात॥संध्यायांकर्मकालेचस्मृतेराचमनंभवेत्॥ब्रह्मयज्ञेतुवैकुर्याच्छ्रुतेराचमनं॥ ११
द्विजइति॥विशेषेणतुश्रुत्याचमनंषट्कर्मचंद्रिकायामुक्तंदेवाःपीत्वाओं

द्विर्गलंनवधास्पृशेत्॥सव्याहृतिगायत्रीशिरोमंत्रोद्विधाकृतः॥एतेसमस्तचतुर्विंश
तिमंत्राभवंति॥तेषांविनियोगः॥केशवादिनामभिर्दृष्टव्यः॥इदंश्रौताचमनंद्वादशगुणं
मासांगं॥तदाहभगवानाश्वलायनः॥प्रागुदगाहवनीयादुपलायाग्मुखउपविश्यो
पवीत्याचामतीति॥तत्रविधिकारः॥आचम्येत्यत्राचमनविधानेश्रौताचमनमाक्षिप्यतामिति॥
गायत्रीजपकालेचश्रौताचमनंकृत्वाप्राणानायम्यगायत्रीजपंकुर्यादितिमुख्यःपक्षः॥
अन्यथुत्याचमनंस्मृत्यंतरेकथितंतदाकारणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत्॥सावित्र्या
चापिकर्तव्यमितिव्यासेनभाषितं॥पुराणाचमनप्रकारस्मृत्यंतरेकथितः॥केशवाद्यैश्चि
र्भिःपीत्वाद्वाभ्यांपक्षावभ्युक्ष्यैकंकरं॥द्वाभ्यांमोलोचसंमृज्यद्वाभ्यामुन्मार्जनंतथा॥एकंनद्र
द्वाभ्यां स्मंप्रक्षाल्यशुद्धात्मापितथैकतः॥एकेनापिचमूर्ध्निस्थाननंसंकर्षणादिभिः॥तर्जन्यं
गुष्ठयोगेननासिकेद्वेउपस्पृशेत्॥अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रेउपस्पृशेत्॥

अंगुष्ठेनकनिष्ठेननाभिदेशमुपस्पृशेत्॥ करमध्येहृदिस्थाप्यकराग्रैश्शिरसिस्पृशेत्॥
मुकुलेनचहस्तेनबाहुमूलमुपस्पृशेत्॥ एवमाचमनंकृत्वासाक्षात्नारायणोभवेत्॥अथ
प्रकृतोपयोगिस्मार्तोचमनमुच्यते॥यःक्रियाकुरुतेमोहादनाचम्यैवनास्तिकः॥भवंति
विनथास्तस्यक्रियाःसर्वानसंशयः॥स्मृतिवचनादाचमनंनित्यतयावगम्यते॥तत्रायंप्रयो
गः॥कृताछवोबद्धशिखोयज्ञोपवीतीसपवित्रकरः॥पादौभूमौप्रतिष्ठाप्यस्वेष्टदेवतां
हृदिनिधायप्रकृतिस्थेनफेनबुद्बुदरहितमंबुसंहितांगुलिपाणिनाब्रह्मतीर्थेनत्रिस्तूष्णीं
पिबेत्॥मंत्रश्चोनकः॥द्विजन्मनांविशुध्यर्थंस्मार्तोचमनमुच्यते॥शिखाकचनिबंधश्च
सोपवीतःसमाहितः॥भूमौपादौप्रतिष्ठाप्यप्राङ्मुखोदङ्मुखोपिवा॥प्रक्षाल्यपादौहस्तौ
चप्रभातेमुखमथ्यथ॥स्नात्वाशुध्यर्थमाचामेदितिसंध्यादिनित्यकर्मण्यताःसिध्य
र्थमाचमनंकार्यमितितात्पर्यार्थः॥सर्वाचमनोदकमाहश्चोनकः॥आचामेन्मापमंक

श्वगोकर्णचुलुकस्थितं॥संहतांगुलिनातोयंगृहीत्वापाणिनाद्विजः॥मुक्तांगुष्ठकनि
ष्ठाभ्यांत्रिःपिबेदप्रमत्तयतेः॥ततःप्रक्षाल्यपादौचसंकुच्यौष्ठौप्रमृज्यच॥संहतांगुलिभि
र्मूर्ध्नोत्रिःप्रमृज्यततोमुखं॥प्रक्षाल्यहस्तौचाभ्युक्ष्यपादशीर्षेतथैवच॥मध्यमांगुलिष्ट
प्रा ष्ठेश्वत्रिस्पृशेत्प्राणमूलकं॥हस्तौप्रक्षाल्यसंस्पृश्यघ्राणादिहृदयंक्रमात्॥अंगुष्ठन
मदानिभ्यांघ्राणौपश्चादुपस्पृशेत्॥अंगुष्ठानामिकाभ्यांचचक्षुश्चोत्रेचसंस्पृशेत्॥अं
गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यांनाभिंपश्चादुपस्पृशेत्॥तलेनहृदयंस्पृष्ट्वा स्पृशेदंगुलिभिःशिरः॥अं
गुष्ठेनैवबाहुमूलंसंस्पृशेदितिश्चोनकः॥प्रणवेनोदकंधृत्वाचात्मानंपरिषेचयेत्॥अनेन
विधिनाविप्रःकुर्यादाचमनंसदा॥आचमनकालेनियमोदर्शितः॥नाचामेदासनस्थो
ग्निर्नवह्वामलणवच॥नप्रसारितपादोवाबद्धिर्जानुकरोपिवा॥पवित्रकरआचामेच्छु
चिःकर्मार्थमादरात्॥कुशमात्रकरोवापिदर्भमात्रकरोपिवा॥पवित्रं हिरण्यं॥पवित्रंवै

हिरण्यमिति श्रुतेः ॥ स्नानेदानेजपेयज्ञेस्वाध्यायेनित्यकर्मणि ॥ सपवित्रोसदाभोवाक्
रोकुर्वीतनान्यथा ॥ नित्यकर्मणिसंध्यादावित्यर्थः ॥ अथमहाजनपरिग्रहीताचमनविधा
नमुक्तसूत्रवृत्तिकाविलिख्यते ॥ निषन्नाचामेत्सद्वोवासीनश्चिराचामेद्धृदयंगमाभिरद्भि
श्चिरेद्वोपारमृशेद्द्विरित्येकेसकृदुपस्पृशेद्द्विरित्येकेदक्षिणेनपाणिनासव्यंश्रोत्र्यपादौशि
रश्चेंद्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेचाथापउपस्पृशेदिति ॥ अत्रभाष्यार्थः ॥ प्रतिसं
स्कृतैःसंक्षिप्तैः सोपस्करैर्बुद्धिपूर्वैराद्यायलिख्यते ॥ भुमिगतस्वस्त्वाचम्यप्रयतोभवनित्य
दानेनित्यकर्मादौप्रायश्चित्तसिध्यर्थमाचमनंविधित्सन् ॥ तत्प्रकारमाह ॥ निषन्नेति ॥ नि
षन्नश्चोदानाचामेत् ॥ नत्वासीनश्चिराचामेदिति ॥ आसनविधानादेवावस्थानादेर्निषे
धसंभवेपृथक्निषन्नाचामेदिति ॥ आरंभःकिमर्थंस्तत्रेदंहिसूत्रंनिषेद्धाचमनेन
निषेधति ॥ किंतुजलपानंतथाविधस्यनास्तीतिवदति ॥ तथाचगौतमः ॥ नांजलिना

पिबेन्नानिषन्नमिति ॥ यद्यथाचमनप्रकरणेजलपाननिषेधोनुपपन्नस्तथाप्यासीनश्चि
राचामेदिति ॥ आसनविधानादेवअर्थात्स्थानादेर्वानिषेधेपिप्राप्तस्यासिध्यर्थंपुनरारंभः ॥
अन्यकेचित् ॥ अनेननिषेधेनक्वचिज्जलेनाभिदध्यादितिषष्ठस्येवआचमनंविधित्सन्
ननिषेधस्योदकाचमनविषयत्वात् ॥ गौतमः ॥ ननिषन्नउदकेनोदृत्तेनाचामेन्नानु
त्तमादनुदृत्तोदकेतिष्ठतः ॥ प्रकृताचमनसिध्यर्थंनिषन्नाचामेदितिनिषेधस्त्याकुः ॥ त
च्चिंत्यं ॥ सामान्यनिषेधस्यविशेषणपर्यवसानायोगात् ॥ नाप्यकृतेप्रयोजनेविद्यमानं
तिसृत्रकारणजलंविद्यमानस्याचमनेनासंनिधानंकर्तुंशक्नुवाच्च ॥ नचगौतमवचनस्यका
गतिरितिवाच्यं ॥ तस्योदृत्तोदककरस्यनिषन्नकर्तृकाचमनप्रतिषेधकस्यनुदृत्तोदकेविद्य
मानस्यतदसंनिधानप्रतिपादकत्वात् ॥ न्यूनतरबाधार्थापर्यवसानायोगाच्च ॥ तथाचाच
मनविधिरुच्यते ॥ आसीनश्चिराचामेद्धृदयंगमाभिरद्भिरिति ॥ अर्थतृतीयाआसीनःशु

चौदेशेनासनेदक्षिणेबाहुमुर्वंतरेकृत्वाप्राङ्मुखउदङ्मुखोवाहृदयंगमा आपःक
रतलस्थास्तुद्यावतीषुमाषोनिमज्जतिनावतीःफेनबुद्बुदरहितास्थिराचामेत्पिबेत् ॥
ब्राह्मणोनाभिगाःक्षत्रियःकंठगाःवैश्यःस्तालुगाइतिविवेकः ॥ शिरोद्वारंपरिमृजेत् । कि
वारंगुष्ठमूलेनओष्ठौद्विरित्येकेमन्यंतेतुल्योविकल्पःसकृदुपस्पृशेत् । मध्यमाभि
स्त्रिभिरंगुलिभिःओष्ठावेकवारंमभिमृज्यात् ॥ द्विरित्येकेतुल्योविकल्पः ॥ दक्षिणेन
पाणिनासव्यंपोऽस्यतथापादौ शिरस्येंद्रियाणिचोपस्पृशेत् ॥ अंगुलिभिःसर्वेषामि
द्रियाणांउपस्पर्शनंसंगेनतद्योग्येंद्रियाणिपरिगणयति ॥ चक्षुषीइति ॥ इंद्रियाणीव
चनेस्वरूपपरे ॥ अत्रअंगुष्ठानामिकाभ्यांचक्षुषीयुगपत्स्पृष्ट्वास्पृशेत् ॥ अंगुष्ठमद
नीभ्यांनासिके ॥ अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यांश्रोत्रयोःयुगपत्स्पर्शनंसंभवेत्पृथगिनिन्या
यनानिश्चितेकेचित् ॥ तन्मायेनपूर्ववापिपृथगिनिसम्यक् ॥ अथापउपस्पृशेत् ॥

हस्तोभक्षान्क्षयेत् ॥ इदंहिस्मार्तंचमनंसंध्यादौकर्तव्यं ॥ प्राशित्संपादकत्वात्स्व
त्रकारेणमुख्यतयाविहितत्वाच्च ॥ स्मृत्यंतरे ॥ संध्यायांकर्मकालेस्मृतेराचमनंभवेत् ॥ च
ब्रह्मयज्ञेतुवैकुर्याद्भुक्तेराचमनंद्विजः ॥ गोकर्णकृतहस्तेनमाषमात्रंजलंपिबेत् ॥ तन्यून
पी माधिकंधृत्वामुखेपानंसमंभवेत् ॥ गोकर्णलक्षणंपूर्ववदेवोक्तं ॥ संहतांगुलिहस्तेन
गृहीत्वावुविवक्षितं ॥ मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यामिति ॥ तथा ॥ यद्वा ॥ प्रयतआचामेदित्य
यमर्थः ॥ प्रयतःयेवा ॥ अन्यमाचमयेत्सोपिप्रयतोभवति ॥ सर्वदास्त्रियावामहस्ता
वर्जनाभिरद्भिराचमनंनकुर्यात् ॥ एतेनशाखांतरोक्तंकमंडलुधारणमाचार्यस्यना
नाभिमतमितिगम्यते ॥ अन्योवुपात्रेणवानारिकेरपात्रेणवाश्चयमाचमनमाचरेत् ॥ त
न्नाभिमतमाचार्यस्येत्यर्थः ॥ अन्यःप्रयतोभिचेत् ॥ सेनैवाचमनजलंपरिगृह्यस्वय
माचामेत् ॥ ननुचयंमवपात्रांतरेणवामहस्तावर्जितजलेनकर्तव्यं ॥ यदाह्यस्वकीयः

भयतीनास्तिनरास्वयमेवनद्यादेस्तीरंगत्वाचामेत्॥अतएवभृगिगताश्चक्त्वाचम्यभ
यतीभवतीत्यत्रस्वकर्तृकत्वात्तत्कामस्ययनिर्देशः॥अन्यथातदानीमाचामस्योनिर्देशापत्तेः॥
१५ इदमाश्वलायनापस्तंबयोःसमानं॥कथमितिचेदुच्यते॥संध्यायकर्मकालेचस्मृतेराच
मनंभवत्॥ब्रह्मयज्ञेचवैकुर्योद्भुतेराचमनंद्विजइति॥अविशेषश्रवणात्॥ननुसंध्याया
मपिश्रौताचमनमस्त्येवदोषइतिचेन्न॥ब्रह्मयज्ञेतुवैकुर्योद्भुतेराचमनंद्विजइतिवचनवि
शेषेणतस्यश्रौतकर्मोगत्वावगमात्॥प्रागुदगाहवनीयमवस्थायप्रोपवीत्याचम्येत्याश्व
लायनसूत्रेआचम्येतिपुनर्विधानंश्रौताचमनप्रत्यर्थमितिवृत्तिकारेणव्याख्यातं॥एवंच
तस्यस्मार्तेपिचप्रवेशोसूत्रनार्थविशेषनिकारणांदोषः॥अनुष्ठानेनुषानिविशेषोस्तित्रिः १५
पिबेत्॥दक्षिणकरेणवामकरेणजलंनिक्षिप्यहस्तावभ्युक्ष्यमुखंद्विवारंपरिमृज्यअधःपा
दावभ्युक्ष्यचतसृभिरंगुलीभिरोष्ठौपरिमृज्यांगुष्ठतर्जनीभ्यांनासारंध्रेसंस्पृश्यांगुष्ठ

मध्यमाभ्यांचक्षुषीसंस्पृश्यांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांश्रोत्रेसंस्पृश्यहस्तलेनहृदयंसंस्पृश्या
सर्वाभिरंगुलिभिःशिरोबाहूचसंस्पृशेत्॥तदुक्तंबोधायनेन॥अथमार्देनेति॥इदंस्माच
मनंसंध्याशौकर्तव्यं॥अथसंध्योपासनकालश्रुतितेनेवोक्तत्वात्॥अथकेचिदाहुः॥ऋग्वे
दायनमः॥यजुर्वेदायनमः॥इत्यादिप्रकारेणचतुर्थ्यंतेमंत्रैरुपकल्पितैरनुष्ठानंकर्तव्यमितित
न्न॥तद्बोधकवचनाभावात्॥बोधायनसूत्रस्यतथाविधेतिकर्तव्यतानातिपादकत्वेनतत्रासा
मर्थ्यात्॥अन्यथा॥त्रिःप्राश्नीयादृग्भस्तुभीतासेनास्त्रदेवताः॥ब्रह्मविष्णुरुद्रश्चभवे
य तीहनसंस्पृशेदित्यादिवचनात्तूष्णीमनर्थाद्यापत्तेः॥नचबोधायनोक्तंकथमा
श्वलायनानांग्राह्यमितिशंकनीयं॥तस्यआश्वलायनाचार्यवत्॥नह्यस्माभिमानित्वात्॥
स्मृत्यंतरंच॥बोधायनजयंतश्चआश्वलायनगोनकौ॥कल्पसूत्रकर्तेरभिरुक्तत्ववि
च्यतइति॥आश्वलायनश्चवनस्मृतिकर्तासूत्रकृद्व्यक्तेनविवेकः॥नचापस्तंबीयानांस्मा

र्नाचमनस्यारण्यकोक्तश्रौताचमनापेक्षयानविशेषोऽस्तीतिवाच्यं॥श्रुत्युक्तत्वेनस्मृत्युक्तत्वेनचभेदात्॥केचित्तुश्रौतेविशेषामेदित्यादयोमंत्रास्तान्पश्चात्श्रौताचमनंकुर्यात्॥स्मार्तेतुतूष्णीमितिभेदमाहुः॥इदमाश्वाश्वुक्तं॥श्रौतेहिःपरिमृज्यत्रिरुपस्पृश्येतिद्विवारंपरिमार्जनं॥एकवारमुपस्पर्शनंचविहितंस्मार्तेतुत्रिरोधःपरिमृजेद्विरित्येकेइतितुल्यविकल्पेनानुष्ठानमितिविशेषइतिसर्वंसुखं॥ इतिश्रीमद्राघवदैवज्ञवंश्येनश्रीकृष्णपंडितेनविरचितेयंसंध्यावंदनपद्धतिप्रकाशिनीद्वितीयोगुच्छःसमाप्तः॥ अथप्राणायामलक्षणमुच्यते॥वामेनापूरयेद्वायुंधारणारूरकःस्मृतः॥वायुंनिगृह्यमनसाजपेन्मंत्रमनन्यधीः॥कुंभकःस्तुविज्ञेयःप्राणायामस्यलक्षणं॥स्मृत्यर्थसारेव्यासः॥दक्षिणेरेचकंकुर्याद्वामेनापूर्यचोदरं॥कुंभकेनजपंकुर्यात्प्राणायामःसउच्यते॥पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधं॥मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः॥कनिष्ठानामि

१६

कांगुष्ठेर्नासायस्यपीडनं॥ओंकारमुद्रासाप्रोक्तायतेश्चब्रह्मचारिणः॥इति॥स्मृत्यंतरे॥संनिमील्यतदङ्गोनाप्राणायामंसमभ्यसेत्॥इति॥एवंप्राणायामंकृत्वयइतिस्तुतेतद्विनियुक्तमंत्रस्तावध्यास्यायते॥अंभूरितिमंत्रेणनासाग्रन्यस्तलोचनः॥तदभिधेयंब्रह्मसद्दिध्यायन्॥पूर्वोक्तमंत्रेणप्राणायामत्रयंकर्तव्यमितितात्पर्यं॥अथप्रथमतःप्रणवयदंभूर्लोकाभिमानिन्योदेवताःओंकारात्त्र्यक्षरेणैकेनस्तूयंतइतितात्पर्येणनिर्दिष्टं॥वस्तुतस्तु॥ओमितिपदस्यअंगीकृतिवाचकेनांगीकृत्यभूर्लोकाभिमानिन्योदेवताःमयाकृतनाड्यिकमनुज्ञांलब्ध्वाराज्ञेनभक्तिश्रद्धापूर्वकंतत्तद्देवतायैस्वकृतकर्मनिवेदनासिध्यर्थंतत्पदभारोवर्णितं॥निर्णयरूपंओमितिब्राह्मणःप्रवक्ष्यन्नाद्यंवर्णमापाप्नवानीति॥ओंकारस्वर्गद्वारंतस्माद्ब्राह्मध्येयमाणः॥एतदादिप्रतिपद्यते॥ओंकारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौब्रह्मणःपुरा॥कंठंभित्वाविनिर्यातौतस्मान्मांगलिकावुभौइतिश्रुतिस्तत्रस्मृतिप्रणवस्य

सं०भा० ध्यायतयानिर्दिष्टत्वात्॥अत्राप्यादौतन्निर्देशः॥अत्रायमक्षरार्थः॥अवतिसंसा
रसागरादितिॐ॥योहिपुरुषोभियानिर्यत्नेनैमित्तिककर्मोभःफलानभिसंधीकृतेःपरमेश्व
१७ रंनित्यमाराधयतितेभ्यःस्वात्मतत्त्वंप्रतिपाद्यतान्दुस्तरसागरात्तारयतीतितस्मादुच्यते॥
तारमितिश्रुतेः॥नमस्तारार्थेत्यत्रतथाव्याख्यातत्वाच्च॥अतएवप्रणवपर्यायेषुतारपद
त प्रयोगंपश्यामः॥यमेषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुत्यादेनुग्रहस्यैवसाक्षात्कारहेतुत्वमिति
तदनुकंपितएवशोकंतरतीतितारइतितात्पर्यंवाध्येयं॥तत्रायंरूपनिष्पत्तिप्रकारः॥अ
वरक्षणइतिधातोःअवतेष्टिलोपश्चेतिचऔणादिकष्ट्रनेणमत्रत्ययोविहितः॥त
स्यज्वरत्वरेत्यादिनाओत्॥ततोगुणः॥ततश्चौङ्कारणमितिभक्तियाओमितिनिष्प १०
न्नं॥अकारउकारमकारइतितानेकथासमभवत्तदेतदोमितिश्रुतेः॥ओंकारः सर्वदे
वानांसारभूतःप्रकीर्तितइतिवचनात्॥प्रणवःसर्वदेवानामितिभगवद्वचनाच्च॥

तस्यओंकारस्यादौव्यपेक्षाः सर्वमयत्वंचसर्वात्मकब्रह्माभिव्यक्तियोग्यस्थानत्वात्॥
तदुक्तमाचार्यैः॥नेदीयोव्रजणस्थानंग्रामोहरेर्यथेतिप्रकरणवद्ग्रामोंकारस्यपरा
मर्शः॥तदक्षरंनेदीयःअतिकृतमंस्थानं॥निरवधायतदभिव्यक्तियोगमित्यर्थः॥ओ
मित्येकाक्षरंब्रह्मगिरामस्त्येकमक्षरंइत्यादिषुतस्यब्रह्मत्वाभिधानात्॥तदभिव्यक्तियो
ग्यत्वंअन्यथायोगपातंजलिसूत्रेतस्यवाचकःप्रणवइतिप्रणवस्यतद्वाचकत्वाभिधा
नमयुक्तंस्यात्॥ओंकारस्यैवब्रह्मत्वात्॥किंचतुरीयाश्रमस्वीकारवेलायांवेदान्निर्मलो
कृमंचपरित्यज्येत्यादिनासकलवेदपरित्यागोवोध्यते॥तथापिप्रणवस्याद्यपरि
त्यागएवनिसकलवेदसारभूतत्वमवगम्यते॥यतीनांप्रणवमंत्रइतिवचनात्॥यति
धर्मप्रकरणेमनुनाप्युक्तं॥आत्मज्ञानेशमेचस्याद्वेदाभ्यासेचयत्नवत्यत्रवेदाभ्या
सइतिविज्ञानेश्वरणोक्तं॥किंचआत्मलाभान्नपरंविद्यते॥न्यायार्जितधनस्तद्वज्ञा

ननिष्ठोतिथिभियइतिआत्मतत्त्वलाभः॥परंश्रेयानितिश्रूयते॥तच्चप्रणवंजपतः।
तदर्थंभावयतःचित्तैकाग्र्यादिद्वारातल्लाभःसिध्यतीति॥लोकानुग्रिष्टक्षयाप्रथम
तस्यनिर्देशःकृतःअतस्तज्जपस्तदर्थभावनमिति॥अस्यभाष्यंप्रणवस्यजपःप्रण
वाभिधेयस्यचेश्वरभावनेतत्माद्यस्यजघुःप्रणवार्थंभावयतश्चित्तमेकाग्र्यंसंपद्यते॥
तथाचोक्तं॥स्वाध्यायाद्योगःसमासयोगात्स्वाध्यायंयोगंसंपद्यापरमात्मप्रकाश
तइतिप्रणवस्यापिस्वाध्यायत्वेनतज्जपाच्चित्तैकाग्र्यलक्षणयोगःसंभवति॥योगश्चि
त्तनिरोधइति॥पातंजलेयोगदर्शनादितिसर्वंसुंदरं॥भक्तमनुस्मरन्भूरितिभूर्लो
कं॥भूर्लोकइतिगायत्रीहृदयंदर्शनात्॥ओंप्रणवात्मकंप्रणवाभिधेयब्रह्मात्मकंस्व १९
र्थः॥शब्दयोःसामानाधिकरण्यमेकार्थत्वमितिवाच्यं॥तथाचप्रणवाभिधेयंब्रह्मैव
भूर्लोकादीनामित्यर्थः॥ब्रह्मसत्तादिव्यतिरेकेणभूर्लोकादिप्रपंचस्यपृथक्सत्तानंगी

कारादित्यर्थः॥वस्तुतस्तुभूरितिभूर्लोकाभिमानिनीदेवताॐमित्यंगीकृतोॐम
भेगीकृतावितिकोग्रात्॥भूर्लोकाभिमानिनीदेवतामयाकृतमाह्निकंस्वीकरोत्विति
तल्लोकाभिमानिन्यैदेवतायैस्वकृतमाह्निकंसमर्पयति॥इतिभाष्येतदितिभावः प्रति
पदंप्रणवकीर्तनंअतिदाढ्यार्थमितिबोध्यं॥तदुक्तंसत्तव्याहृतयःसप्तलोकाभूरादि
यःक्रमात्॥प्रत्येकंप्रणवादित्वात्तन्मयाद्विरितिस्मृत्यंतं॥ब्रह्मादिश्चतुरीयंचप्रणवस्या
र्थईरितः॥तन्मयत्वेनभूरादीन्ध्यात्वासप्रणवंजपेत्॥गायत्रीतुजपावसानेव्याख्याय
ते॥ॐमापोज्योतिरितिगायत्रीशिरः॥अस्यायमर्थः॥आपःजलं॥ओंब्रह्मैवेत्यर्थः॥
ब्रह्मसामवेदः॥सत्यंतपोब्रह्मेतिकोग्रांतरंवेदानांसामवेदोस्मिइतिभगवद्वचनात्॥
भूर्भुवःसुवरोमितिसप्तानांभूर्लोकादीनांउपलक्षणंपूर्ववद्वक्ष्य॥यद्वा॥ब्रह्मशब्दस्य सर्व
परब्रह्मैवेत्यर्थः॥तथाचॐॐकारवाच्यंब्रह्मैवेत्यर्थः॥शेषंसुगमं॥अथसायंका

लेनघादिजलमायंगत्वाहस्तोपादौप्रक्षाल्यविधिवदाचम्यशुद्धवस्त्रंधृत्वाद्विराचम्य
प्राङ्मुखउदङ्मुखोऊर्ध्वान्मुखोवाऽपविश्यांतर्जानुकरःकृत्वापाणिस्त्रीन्प्राणायामाँश्कृत्वा न्
शक्त्यैवत्रिगुणमेकमित्यर्थः॥ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसायंसंध्या
मुपासिष्ये॥इतिसंकल्प्य॥प्रक्षाल्यमुदकंब्रह्ममुखाख्येनमंत्रेणाभिमंत्र्यतदुदकंस्पृ खा
ष्ट्वा॥आपोहिष्ठेत्यादिमंत्रैःकुशोदकबिंदुभिरितिवचनात्॥अवमार्जनप्रकार
उक्तःस्मृत्यंतरे॥आपोहिष्ठेतितिसृभिर्दर्भैर्मार्जनमाचरेत्॥पदेपदेक्षिपेन्मूर्ध्नि प्र
तिप्रणवसंयुतं॥तृचस्यैतैर्नवभिःपादैरितिलिंगात्॥प्रतिपादंप्रणवसंयुक्तमित्यर्थः॥ १९
मार्जनस्यफलमाहव्यासः॥यज्ञस्नानोमोहजाताज्जायतेचप्रसुप्तिजात्॥वाङ्म
नःकायजान्दोषान्नवभिर्मार्जनैर्दहेत्॥शौनकः॥आत्मानंप्रणवेनैवपरिषिच्य
जलैःसह॥कुर्यात्सप्रणवैःपादैर्मार्जनंसकुशोदकैः॥यस्यक्षयायेतिजलंसकुशं

क्षिपेदधः॥ग्रातातपःऋगंतेर्घ्यंपादांतेमार्जनंसुसमाहितः॥अर्घ्यशेषंतथाकु
र्योच्छिष्टानामतमीदृशं॥तच्चमार्जनं॥अविच्छिन्नधारयाकार्यं॥तदुक्तंमाधवीये॥
धारान्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगर्हिता॥पितरोनप्रगृह्यंतिनप्रगृह्यंतिदेवताः॥
कथंतर्हिकर्तव्यमित्याशंक्यतत्रैवोक्तं॥नद्यास्तीर्थेतटाकेवाभाजनेमृन्मयेपिवा॥ओदु
बरेवाशौवर्णेराजतेदारुसंभवे॥धृत्वातुवामहस्तेनधृत्वासंध्यांसमाचरेत्॥धृत्वे
तिमृन्मयपात्रादिभिःसर्वैःसंबध्यते॥सर्वत्रोदकमितिशेषः॥ननुवामपाणोजलंनि
धायमार्जनंकार्यमितिनिर्णीतं॥तत्तु॥वामहस्तेजलंधृत्वायेतुसंध्यामुपासते॥तासां
ध्यावृथलीतेषांअसुरास्तेसुतर्पिताः॥इतिप्रायश्चित्तांतरविरुद्धंभवतीतिचेन्न॥तद्धि
नेपात्रांतरसंभवविषयत्वात्॥तदुक्तंपराशरमाधवीये॥मृन्मयादिपात्रांतरसद्भा
वेवामहस्तोनिषिद्धःमृन्मयाद्यभावेवामहस्तएवेतिविधानान्नकोपिविरोधः॥मंत्रांग

सं०भा० मेवनिरोषःकीर्तितः॥स्पृष्ट्वाहस्तेनवामेनतथानघादिकेषुच॥पाणिनादक्षिणेनैव
मार्जयेत्सकुशेनवाऽपि॥अथापोहिष्ठेतिनवर्चस्यार्थः॥हेआपःयूयमितिशेषःमयो
२० थ भुवःसुखसंपादयित्र्यःस्थभवेदीर्घश्छांदसःतासांस्नानादिहेतुत्वेनसुखसंपादक
त्वंजगत्प्रसिद्धमितिभावः॥यद्वाहेआपःस्थेतिलिंगवचनाद्यूयमितिशेषःमयोभुव
सुखमभूयःस्थहिभवथखलु॥दर्शनस्पर्शनस्नानाद्यनेकक्रियाभिःसकलभूतजात
स्यपरमानंदकराइतिभावः॥मयइतिसुखवाचियद्वेशिकंतन्मयइतिश्रुतेः॥आ
पोहिष्ठासुखभुवइतिनिरुक्तेर्दर्शनाच्च॥किंच॥तास्त्वंसुखभूमयःयूयंनःअस्मा
न्ऊर्जेबलायवचनायस्वत्सखाविति पाणिनिस्मरणात्नःसादेशः॥ऊर्जेअन्नायदधातनश्छां
पयतऊर्जेअन्नायेतिनिरुक्तिर्दर्शनात्॥अस्मादीयन्नाद्यादिकंसम्यग्धारयतिपो
तैर्वर्धयित्वाबहुत्वेमह्यंसंपादयतत्रेतियुक्तानस्मान्छोषयतेतितात्पर्यं॥

ननुअपामन्नसाधनत्वेमानाभावात्इतिचेन्न॥अपोवाअन्नमितिश्रुतेरवमानत्वा
त्॥तन्नाभेदेनिर्देशस्तुएतावदेवखल्वमृतत्वमितिवदुपचारिकोनिर्णयः॥यद्वाऊर्जेत इति
इतिद्वितीययापरिणम्यते॥एकारश्छांदसः॥ऊर्जेइत्यूर्क्शब्दस्यद्वितीयैकवचनस्यए
कारोव्ययनिबंधनइत्यत्वे॥तथाचअयमक्षरार्थः॥ऊर्जेअन्नंदधातनंतदधातेर्लोट्॥ध
परस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनस्यतनादेशः॥तसनमनथनाश्चेतिपाणिनिस्मरणा
त्॥ननुअन्नयाचनमयुक्तंतस्यकेवलैहिकत्वात्॥तथाचैमहाजनपरिग्रहीनस्या
श्च त्॥ऐहिकान्बहूनर्थानाप्नोत्येवायंनाचयेदितिचेन्न॥शरीरमात्रार्थोपणप
रत्वेतद्गीकारेसदोषःस्यात्॥नैवंभवतेः॥अन्नयाचनस्यज्ञानोपयोगित्वादित्या
ह॥महेरणायेति॥महेमहतेरणायरमणीयायचक्षसेअन्नायतानूक्षणातथाच
ज्ञानायेत्यर्थः॥बहूनंसंपादितेनसर्वेंद्रियाणांप्रियामसंतुष्टिर्भवति॥तयाचेंद्रियसा

सं॰भा॰ २१ स्त्येसतिसकलबुद्ध्यःफलवंत्योभवंतिइति॥ अथमतस्त्वाचमनमितिताप्तर्थः॥ वस्तुतस्तु॥ननुयाचितमन्नंकिमर्थमित्याशंक्यसकलसत्कर्मोपयोगींद्रियस्यास्यसिध्यर्थमित्याह॥महेरणायेति॥इंद्रियाणांमहत्त्वंरमणीयत्वंसिध्यर्थमन्नंयाचितंअन्नेनहिइंद्रियाणिमहांतिबलवंतींसत्यांकर्मानुष्ठानक्षमाणीतियावत्॥रमणीयत्वंकिंनिभवंति॥अन्नाद्भूतानिजायंते॥जातान्यन्नेनवर्धंतेइतिश्रुतेः॥इंद्रियाणामपिभूतत्वादित्यर्थः॥ तथाचसकलेंद्रियदार्ढ्येसतिसकलकर्मानुमतिंसुखंभवतीद्रियक्षोभेनदुःखंभवात्॥अतएवअर्थीसमर्थोविद्वानित्यत्रअधिकारिणःसकलेंद्रियपटुत्वंसिध्यर्थंसामर्थ्यमुपात्तंतच्चसामर्थ्यमन्नाधीनमिति॥तदर्थमन्नंयाचितंकिंकार्थं॥किंच इदानींरसवदेवान्नमिंद्रियपुष्टिकरमितिरसंयाचतेयोवःशिवतमइतिवःयुष्माकं शिवतमःअतिशयेनसुखकरःरस्यतेस्वाद्यतइतिरसःसारविशेषः॥समस्तरसतेः २१

स्यत स्वादनार्थत्वात्॥रसंइतिरसनिर्वचनात्॥इहजन्मनिकर्मणिवानः अस्मानूतस्यतंरसंरसंहितीयार्थेषष्ठीतेया॥भाजयतप्रापयत॥कथमितिचेत्॥मातरःजनन्यःस्वपुत्रान्स्वस्तन्यरसदानेनयथावर्धयंतितद्वदिहयाद्दउशतीरिवेतिउशतीःकामयमानाःप्रीतियुक्ताएवेतियावत्॥अथमार्थेद्वितीयावचनं॥मातरःस्वपुत्रानिवेतिशेषः॥स्वस्तिन्यरसामिवेत्यर्थः॥यथामातरोवत्सकाभूत्वास्वस्तन्यंवत्सान्पाययंतितद्वद्यूयमस्मान्युष्मदीयरसंभाजयतेतिभावः॥इदानींजलनिष्ठरसंपूर्वंयाचितमपिअस्यादरतयाऽनंतरेणयाचते॥अस्येति॥अस्यरसस्यक्षयायनिवासायेत्यर्थः॥तृतीयार्थेचतुर्थीवचोऽरंसंनिष्पथयूयंप्रीताभवथयाद्दशंरसविशेषंअवलंब्ययूयंपरमानंदमग्नाभवथवयंचतस्मैतादृशंरससिध्यर्थंवःयुष्मानूआरभ्दृशंगमामगछेमप्राप्नुमइत्यर्थः॥हेआपःयुष्मासुयोरसोस्तितंरसंअस्मभ्यंदत्तनिश्चयेअवताः

प्रार्थ्यतइतितात्पर्यार्थः ॥ अनेनमंत्रेणसदर्भेजलमधोनिक्षिपेत् ॥ तदुक्तं ॥ यस्यक्षया येतिजलंसकृद्वोमक्षिपेदधइति ॥ किंच ॥ एषवाअनृणोयःपुत्रीइतिश्रुत्याप्रजासंततेरानृण्यहेतुत्वेनावश्यकत्वप्रतिपादनात्सिध्यर्थंअब्देवताः प्रार्थयंतेआपइतिहेअपःजलाधिष्ठानदेवताः नअस्मान्जनयथप्रजोत्पादकान्कुरुत ॥ तंरसंअस्मभ्यंदत्त्वा ॥ अस्माकं पुत्रसंपत्तिंसंपादयत ॥ वयंचतेनैवरसेनजाताःस्मः ॥ तथाविधस्यरसस्यसकलप्राणिजन्महेतुत्वात्नचात्रप्रमाणाभावः ॥ आपोवाइदंसर्वमित्याद्यभिधानात्सकलभूतानामप्ययत्वादितितात्पर्यं ॥ उक्तोर्थः ॥ श्लोकरूपेणकथ्यतेतं ॥ आपःसुकरानियंयूयंतादृशंरसंरम्यभूरिदत्तोस्माकंअक्षंतेनहिवर्धते ॥ योरसोवःशिवतमस्तंभाजयतचेहनः ॥ तस्यंवस्तान्धावयंतिमातरोवत्सलंयथा ॥ तस्मैतत्प्रसिध्येयुष्मानरंगमामसादरं ॥ यूयंयद्दासतंततः प्रीताआपोजनयथस्कुटं ॥ अत्रनवसुपात्रेषुमार्जनंकार्यं ॥ तथाशिष्टाचारात् ॥

ननुमार्जनेनबाह्यशुद्धिसंभवेपिनांतरशुद्धिः संभवति ॥ अन्यत्रनिषियुक्तस्यवचनमंतरंअन्यत्रविनियोगासंभवात् ॥ नमार्जनस्यांतरशुद्धावपिहेतुत्वसंपादकंकिंचिदस्तिनचमानसदोषोनास्तीतिवाच्यंकायिकादिवत्परहिंसाचिंतनरूपस्यतस्यापिप्रसिध्यत्वात् ॥ नचतदाकानोहानिःमानसपापानिवृत्तौअधिकारच्युतिप्रसंगात् ॥ नित्यशुद्धस्यैवतदपेक्षितत्वात् ॥ किंच ॥ अभोज्यान्नेपानाद्यादिदुष्टवस्तुसंसर्गकरणनिबंधनंउदरकृतपातकंअस्तितस्यकोलनिवृत्तिस्यात् ॥ तस्मादनेकेषांआंतरपापानांसत्त्वात्कथमुत्तरोक्तमंत्रेणनिःशेकमधिकारःस्यादित्याशंक्यसर्वकल्मषनिवर्तकंजलपानमाचरणीयमितितेनांतर्बहिश्शुद्धिफलकाशुद्धिर्भवतीतितद्विनियुक्तंमंत्रमाह ॥ अग्निश्चेति ॥ अनेनमंत्रेणसायंजलपानंकर्तव्यं ॥ सूर्यश्चेतिमंत्रेणप्रातःआपःपुनंत्विति दिनमध्यइतिविवेकःसर्वत्रतदंते आचमनंकार्यं ॥ तदुक्तंग्रंथांतरे सायमग्निश्चेतिचोक्त्वाप्रातःसूर्येत्यपःपिबेत् ॥ आपःपुनंतुमध्याह्नेत

तआचमनंचरेत्इति॥मंत्रार्थस्तु॥योयमग्निरस्तियोयंमन्युःक्रोधःयंचमन्युमनयःक्रोधःस्वामिनःरागद्वेषादयइत्यन्ये॥सर्वेदेवाःमन्युकृतेभ्यःक्रोधनिष्पादितेभ्यःपापेभ्यःदुरितेभ्यःमामांत्वमावेकवचनंइतिपाणिनिस्मरणात्॥रक्षंतांमार्थनायोरोदृ॥तेसर्वेदेवाःतत्पापविनाशनेनमांपरिपालयंतिति॥तदेकशरणःकर्मकर्तासर्वान्देवान्वशीकरोतिइतिभावः॥किंचअन्हादिनेन॥अतीतदिनभागेनेत्यर्थः॥तत्पापंदुरितंअकार्षंकृतवानस्मिभातःकालादारभ्यएतावत्सर्यंतंमध्यवर्तिनींकालेयद्दुरितंअकार्षंइतिभावः॥अन्हेतितृतीयासप्तम्यांपरिणमतइतितात्पर्यं॥किंनसाधनंइकेनतच्चनिवृत्तिरितिअतआह॥मानसेति॥मनसाअंतःकरणेनवाचासंभाषणेनहस्ताभ्यांकराभ्यांपद्भ्यांचरणाभ्यांपादादयःपथ २३
श्र कृशब्दाईलेकाइतिवृद्धिनिर्देशात्॥परेघ्निंचरणोस्त्रियांइतिकोशात्॥शिश्नादोपादशब्दस्यपशादेशइतिकेचित्॥उदरेणजठरेण॥शिभाशिभेनस्त्रीचिह्नंतुपुमान्शिभमि

तिकोशात्॥तत्रकिंपुंइछोतिकेचित्॥छंदसमित्यन्येयत्पापंअकार्षंइतिसंबंधः॥तदेवभूतंपापंअहःअवलुपतु॥ननुसायंसंध्यावंदनकालेतपनस्यंशात्मकस्यअन्हःसमतीतत्वेनअविद्यमानत्वात्कथमहस्तदवलुपत्वितिप्रार्थ्यतइतिचेन्न॥अन्हःस्वदानीमसतोपिभागनुभूतत्वात्॥तस्यचसंभवात्॥अहोरात्रेतिअभिमानिन्यादेवतायाःताभदकृतामर्थ्यसंपन्नायाःविवक्षितत्वाद्दानसंभवः॥अतएवाहरवलि लुपतुअहरभिमानिनीदेवतानायद्यायस्तीतिपूर्वंमाख्यातः॥अत्रपरपीडनाद्यनुचितंमानसंपियानृतखरभाषणादिकंवाचिकं॥लोष्टविमर्दनतृणछेदनादिकृतंहस्तकृतंगोब्राह्मणस्पर्शनादिकृतंपादकृतंअभोज्यभोजनादिकंउदरकृतंअगम्यागमनादिकंशिश्नकृतंइतिविवेकः॥किंबहुनापरिगणनेनेतिसर्वंसकृदेवसंगृह्णाति॥यत्किंचेतिं॥यच्चान्यत्तार्यमपिनिष्पन्नंकेचित्॥वाक्यांतरोपन्यासेइदंपापजातंसर्वंतत्क

तीरंमांचअहंकारास्पंकर्तृत्वाद्याश्रयग्रंथिविशेषंलिंगशरीरंरूपमित्यन्ये॥अ
मृतयोमरणरहितेजगत्कारणेसत्येबाधारहितेज्योतिषिस्वयंप्रकाशेअहंजुहोमिप्र
क्षिपामिअहमनेनसर्वंभस्मीकरोमीत्यर्थः॥तदर्थमभिमंत्रितंस्वाहामदीयवर्ना
नराशौदीप्यमानेसुहुतमस्तु॥सुहुतंअहंस्वाहा॥वागाहस्वाहाकृतंहविर्जुहोमि
इतिनिरुक्तिदर्शनात्॥द्वितीयपक्षेवाग्देवताएवमाह॥अथमातरपांभ्राजानवि
नियुक्तंमंत्रमाह॥सूर्यश्वेतिमंत्रस्त्वगतार्थः॥विशेषस्तुसूर्यःभानुःयद्वाश्यापापम
कार्षंरात्रिस्तदवलुंपतुइतिरात्रिस्तदभिमानिनीदेवतातत्सर्पंअवलुंपतुपरिहरतु॥
यत्किंचदुरितंमयिअन्यत्किंचिदबुध्याकृतंपापरूपंमयिसञ्चितंयद्वैतैतत्सापना २७
शनार्थंइदंमहंमाममृतयोनौसूर्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहेत्युत्काजलंपिबेत्॥अत्र
पितामहवचनंसूर्यश्वेत्यनुवाकेनअपःपीत्वासमाहितःकारुविशुद्धात्माकर्मणा

प्रातः

भवतिद्विजःइतिअत्रमंत्रार्थःश्लोकरूपेणपुराणेकथितःसचलिख्यतेसूर्योमन्युश्च
मामन्युपतयोमन्युजादयः॥मुंचंतुहस्तपादेभ्योमनोवागुदरादपि॥रात्र्यामकार्षंयत्पा
पंरात्रिदेवीवलुंपतु॥अबुद्धिकृतमथेनोयत्किंचदुरितंमयि॥तच्छांतेमामहंसूर्ये
जुहोमिज्योतिषिस्वयं॥क्षिपाम्यमृतयोनौमांमुंचेयंमृत्युबंधनात्॥अथमाध्याह्नि
कजलभ्राजानविनियुक्तमंत्रमाह॥आपःपुनंत्विति॥याआपःसंतिताःपृथिवींपुनं
तुक्षालनेनशोधयंतु॥अपांसकलदेवतास्वरूपतयापरमपवित्रवस्तुत्वात्॥पवि
त्रकरणयुक्तंआपोवैसर्वादेवताइतिश्रुतेः॥आपःस्वभावतोमेध्याइतिस्मृतेश्चसा
पृ चत्पृथिवीतांअद्भिराप्लावयतिशोधयतीतिशेषः॥पूतापवित्रीकृतास्तीर्थंमांअनुद्यातारंपुना
तुशोधयतुउत्तरस्मिन्कर्मणिअधिकारिणंकरोतित्यर्थः॥अथमतःनवपंधारासा
चामेदितिनिषेधात्॥वर्षधारासुराभाग्यस्यकरणस्यआचमनकालेकर्तुमशक्यत्वात्॥

सं०भा० भूमिगतसिध्यर्थंआपःपुनंतुपृथिवीमितिप्रार्थितोभूमिगतास्वप्सुआचामेदिति
विधायकवचनात्॥भूमिगतानोअपांभाग्रहणकरणात्पृथिवीभूतापुनातुमामितिप्रार्थ
ते॥पुनंतुब्रह्मणस्पतिःब्रह्मणोवेदस्यपतिःसकलवेदप्रतिपाद्यःपरमात्मेत्यर्थः॥वेदे
श्वसर्वैरहमेववेद्यइतिश्रुतेः॥पवमानइतिपुनेत्यादिनापसादोपरेपवी॥विसर्गस्यछंद
सिबहुलमितिश्रुतेःसत्वं॥परमेश्वरःपुनातुबहुत्वकथनंछंदसी॥यद्वाब्रह्मणोवेदस्यप
तिःउपदेष्टातमाचार्यमित्यर्थः॥सुपांसुलुगितिसुपःसुःइत्ययमादेशःतंमामकमाचा
र्यंआपःपुनंतुतस्यफलमाह॥ब्रह्मेतिब्रह्मवेदस्वरूपंतत्तेनआचार्येणउपदिष्टमिति
शेषः॥घृतास्वयंपूतंसत्सुपांसुलुगित्यादिनासुपादेशः॥मांअध्येतारंपुनातुआपः
अचार्यस्येमायत्नंसंपादयंतु॥तादृशोआचार्योपदिष्टवेदांतभूतसंध्यावंदनमंत्राःस्व
स्यमायत्नंसंपादयंतित्यर्थः॥इदानींस्वकृतपापजालंपरिगणयंतन्निष्कृतयेसाक्षादेव

अपःप्रार्थयतेयदितिउच्छिष्टंअवशिष्टंअन्यभूतावशिष्टंअन्नमुच्छिष्टंयदस्ति॥यद
भोज्यंभोक्तुमनर्हं॥केशकीटमूषकपुरीषपतद्ग्राहपन्नमन्नंयदस्ति॥तदेतद्विधंसमु
च्चयद्योतकचकाराभावश्छांदसः॥माकदाचिदुच्छंकीटाद्यवपन्नमभोज्यमित्येतत्साम
याचारिकेभ्रदृश्यते॥यस्मिन्नन्नेकेशःस्यादन्यद्वामेध्यममेध्येरवमृष्टंकीटोवामेध्य
सेवीमूषकलोगंवाद्रतिमूषकलोगंपुरीषं॥अंगंमूषकोगं॥उपसमस्तमपिमूषक
पदमपेक्ष्यतेद्रतिद्रप्तिकारः॥अथवाउच्छिष्टंपित्रादिभुक्तावशिष्टंपितुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुरु
च्छिष्टंभोक्तव्यंद्रतिस्मृत्याविहितमपितयोर्धर्मानुष्ठानाविपर्ययेअभोज्यंभोक्तुमनर्हंध
र्मेविप्रतिपत्तौवभोज्यमितिस्मरणात्॥तत्रद्रप्तिकारः॥यदितयाधर्माद्विप्रतिपत्तिरपा
यावतिमधुमांसादिमिश्रितत्वेनततोनभोज्यमितितादृशमपिकदाचित्समादादि
नातादृशंभुक्तमपियद्वाउच्छिष्टंसर्वजनभुक्तेनयदस्तितदभोज्यंभोजनानर्हंउपेतस्त्री

सं० भा० णामनुपेतस्योच्छिष्टवर्जयेदिति निषेधात्॥तथाविधमपि कदाचिद्दुष्कृतं यावन्मादात्॥
किंचमभकर्तुः॥विज्ञानकांडस्यसिद्धेतेतस्यैवकर्तृत्वाश्रयत्वाभिधानात्चेत्यर्थः॥यथा
२६ दुश्चरितमपियदस्ति॥अपेयपानायखाद्यखादनादगम्यागमनादिलक्षणंमत्कृतंय
दस्तीत्यर्थः॥दुश्चरितमितिविगृह्यसामर्थ्यात्॥दुश्चरितमितिपदस्यएवात्रानर्थोनरु
भ्यते॥तत्सर्वंपरिदहतीतिशेषः ततःमामापःपुनंतु॥तथाआसतांशूद्रादीनांवार्त्त्व
धिनंप्रतिग्रहंचपुनंतु॥अप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्येत्याश्वलायनसूत्रेदुष्टप्रतिग्रहकरणा
नंतरंप्रायश्चित्तंकार्यमित्युक्तत्वात्॥तदर्थमभिमंत्रितमुदकंस्वाहा॥मदीयेवकाम्यो
सुष्टुकृतमस्तुतेनसर्वंपापंभस्मीकरोमीत्यर्थः॥अन्वयंथांतरेमंत्रार्थःश्लोकरूपेणलि
खितः॥सचलिख्यते॥आपःपुनंतुपृथिवींपृथिव्यूतापुनातुमां॥यदुच्छिष्टमभोज्यं
यद्वादुश्चरितंमम॥सर्वस्मादहंसोस्मान्मामसतांचप्रतिग्रहात्॥पुनंत्वापश्चति

ध्यात्वास्वाहेत्युत्कांजलौविसृजति॥यजुर्भोजनमंत्रानाहरधिकाग्वइति॥रधा
तिर्धारणसमर्थोनिहवीर्षिकाष्ठानिवाकामतिगच्छतीतिरधिकावाहविर्भुक्॥अग्नि
रितियावत्॥तस्यरधिकाग्वः॥अत्ररधिकाग्वअसइतिस्थिते॥अतोअकारलोपेण
सेअसवरपूर्वेहितवर्णेव्यंजनपरमितिस्वरपूर्वकस्यव्यंजनात्पूर्वभाविनोवइतिव्यंजनस्य
हित्वं॥रुवकारपूर्वस्यर्भोश्चपोधरसादेरिनिवकारपूर्वस्यस्वर्भोस्यनकारस्यहित्वंवि
हितं॥भातिश्राव्येतदनंतरंअसासाकमेकीकरणेरधिकाग्वइतिसिद्धं॥भाष्यांतु
रधिकावृग्वइतिव्याकरणपारिणारणंनि॥जिघ्रोःजघ्रीतस्यअश्वस्यव्यापकस्यअ
श्नुयासोअश्वरूपस्यवाअग्निर्देवेभ्योनिलायतअश्वोरूपंकृत्वाइतिश्रुतेः॥वाजः॥
अन्नमस्यास्तीतिवाजीतस्यअन्नंवेवाजइतिश्रुतेः॥सर्वेषांदेवानांमध्येतस्यैवअ
न्नादत्वात्॥अन्नस्यसंपादकत्वात्॥अन्नसंपादकस्येत्यर्थः॥अग्निर्वाअकामयत॥

अभादोदेवानांस्यात्तिति॥आग्नेर्वैदेवानामुन्नाहःइतिश्रुतेः।विवैवतोवा॥वा युसखित्वात्॥अतिशीघ्रगमनादित्यर्थः॥अकार्षमित्यत्रेदस्योपरिष्टात्कारश्छांदसः॥ २७ सचाग्निःनःअस्माकंमुखानिडिप्रत्ययः॥चत्वारिशृंगेत्यत्रतुथादर्शनात्॥सुरभीणिमु खयलोपश्छांदसः॥अस्मसुकृतसभासादितसोरभ्याणिकेरत्॥करोतुछांदसमे तत्॥परिशुद्धानिकुर्यादित्यर्थः॥किंच॥अस्माकं॥आयूंषि॥प्रेतिप्रकर्षार्थे॥तथाच॥ आयुंषितारिषत्॥वर्धयत्॥प्रेत्यूपसर्गस्यथातुनासंबंधः॥तथाचप्रतारिषदितिसि ध्यति॥प्रकर्षेणसंवर्धयत्विति विशेषः॥निरुपदत्तंवेदोदितंअस्मभ्यमायुष्यंअनुगृ ह्णात्विति भावः॥लिङर्थेलेडितिविध्यादौलेटस्यछंदस्यसिबहुलमितिलेदडितिङीप् लोपोद्रायाविति विकल्पेनआडागमः॥अत्रमंत्रार्थे॥पुरातनानिबंधश्लोकोलिख्यते॥ २७ दधिक्रावणंरवेरग्नेदधिक्रामधिमक्षियंजगत्॥जगद्व्याप्तिंजेगीयांत्तांजिघोरश्वस्य

वाजिनः॥अकारिषंस्तुतिंकुर्यांतस्यसंबंधिनींतथा॥सुरभीणिसुखानिमुखानिस करोतुनः॥प्रतारिषत्सदाचैवपूर्णंन्यायुंषिसप्रभुः॥अत्रतुदधिक्रावणंशब्दस्यसूर्यप रत्वेतुमंत्रार्थस्तुएवंव्याख्येयः॥दधिक्राव्णःलोकयात्रानिर्वाहकस्यसूर्यस्यजिघ्रोःपूर्ववत्॥अश्वस्यव्यापकस्यवाजिनःवेगवतःअन्यत्पूर्ववत्॥मंत्रांतेमार्जनंकार्यंतथाशिष्टा चारात्॥अष्टाक्षरंनवपदंपादादौब्रह्मडाभवेत्॥पादांतेप्रक्षिपेत्तोयंमश्वमेधफलंल भेदितिवचनात्॥मंत्रांतैःकर्मादौसन्निपातयेत्इतिन्यायात्॥अवः॥आपोहिष्ठेतिग तं॥मार्जनेमंत्रांतमाह॥हिरण्यवर्णाइतिहिरण्यवर्णाःसुवर्णछायाःताम्रवर्णाइतिया वत्॥हिरण्यवर्णासुछायाइतिविशेषः॥तथाचब्राह्मणं॥यद्वैदिवाभवत्यपोरात्रिःभवि श्यतिनस्मातामाआपोहिषादइत्यृचंशंसेद्यावापृथिवीसकलजगत्पावनसमर्थाः यः इतियावत्॥तादृग्गायत्रिछंदः॥किंच॥यास्वस्माकं॥कश्यपःप्रजापतिः॥यद्वाअपश्य

सं० भा० तीतिकश्यपः सूर्यः सहीसर्वलोकसाक्षी ॥ कर्मसाक्षीजगच्चक्षुरित्यभिधानात् ॥ आद्यं
नवर्णविपर्ययश्छांदसः कश्यपःपश्यकोभवति ॥ यःसर्वंपरिपश्यतीतिसोऽस्मात्इतिश्रुतेः ५
२९ ल सत्वासुजातइतिपौराणिकाः योमुष्यतपआयतनंवेद ॥ आयतनवान्भवति ॥ आपोवा
अमुष्यतपतआयतनमितिश्रुत्यासूर्यस्यापःकारणंइंद्रःसर्वेश्वरःस्वच्छअकृजातःवि
रूपाःनानारूपाः याआपअग्निंवाऽवाग्निंगर्भंगर्भंछंदधिरेकृक्षिछंजनुत्वेनरुछापि
नवस्यइत्यर्थः ॥ तृतीयमप्सुनृमणाइतिश्रुतेःताएवंभूताआपःनःअस्माकंग्नास्वसृखइ
२ नवःस्योनासुखकारिण्योभवंतुमंत्रांतमोऽयासाःराजेति ॥ वरुणोराजायादसांपतिः
शकोदंडधरइत्यर्थः ॥ जनानांसत्यानृतेपुण्यपापेअवपश्यत् ॥ विवेचयन् ॥ यासां २८
अपांमध्येवसन्नितिशेषः ॥ यातिगछंति ॥ अयंपुण्यकृत्आयंपापकृत्इतिपुण्य
पापानुरूपानुग्रहाननुग्रह्यापारंचिकीर्षयत् ॥ तत्रवसतीत्यर्थः ॥ अपिचमधुश्रुतः ॥

मधुस्यंदिनः ॥ मधुश्चाविष्यइतियावत् ॥ शुचयःपावकाःतिष्ठंतिताआपः शिष्टंगतं ॥
यद्यपिहिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइत्यत्रशुचिपावकपदेगृहीतेएवंपुनरत्रापिगृहीतेइ
तिपौनरुक्त्यंतथापि ॥ आदरात्पुनर्वचनं ॥ मंत्रविषयेपौनरुक्त्यमपिनास्ति ॥ तदुक्तंभग
वताभाष्यकारेणइत्रावास्यभाष्येमंत्रजामितास्तीतिपूर्वंमंत्रोक्तार्थःपुनरुच्यते ॥ यासां
देवाइतियासांअपांभक्षंभक्षणंभक्षयाह्वीयमाणायामितिश्रुतौदर्शनात् ॥ देवादि
विद्युल्लोकोमंदाकिन्यामितिशेषःरूपंतिकुर्वंति ॥ पूरणेयादिनासहितार्थेषष्ठीद्रु
लोकेयाःआपःदेवाभक्षयंति ॥ अमृतरूपत्वादित्यर्थः ॥ याश्चअंतरिक्षेबहुधावहुप
कारंभवंति ॥ भूत्वायासर्वानुदारान्सलिलान्अंतरिक्षेप्रनिहितान्इतिश्रुतेः ॥ याः
आपःपृथिवींपयसाप्लावयंतीःक्लेदयंतिसकललोकानुग्रहार्थंपृथिवींवर्षधारानि
भाषः रेकोक्लांदंतिइतिश्रुताःशुभाः अन्यइतोशिवेनेतिशिवेनस्वस्वरूपेणशिवंभद्रंकल्या

णमितिकोशातूचक्षुषाकदाक्षेणमामांपश्यन्मायिनिरंतरंभूयसींकरुणादृष्टिंसंपा
दयेत्यर्थः॥शिवतयातनुवाकस्थाणमूर्षामेवर्त्वंचउपस्थशतउपस्पर्शनेनपूतांकुरुते
त्यर्थः॥इदानीमधिकारिस्वकृत्यमाभाषतेसर्वोंअग्नीमितिहेआपःयूयमाकंअप्सु
सीदतीत्यप्सुपदःजलस्थान्वाडवादीन्सर्वानग्नीनूकुर्वेआकृयामिकिमर्थमित्यतआह
मायिदृतिमायिवर्चेदीप्तिंबलंशक्तिंओजउत्साहंएतत्सर्वंमयिनिधत्तास्थापयत
मांवर्चस्विनंबलवंतंओजस्विनंचकुरुतेत्यर्थः॥अतैनिपरोनिकारःरेफःसमाप
द्यते॥हिरण्यवर्णायेषुसर्वानग्नीनिनिस्थिते॥अकारपूर्वोलकारःयकारमापद्यते॥इकार
पूर्वोलकारोरेफमापद्यते॥लुप्यतेयवर्णपूर्वोयवकारोदृतियवकारोलुप्यते॥नकारस्यरे २९
फःपकारंवा॥लुप्तेचमलोपात्पूर्वस्वरोनुनासिकइति॥आकारस्यईकारस्यचानुनासिकत्व
मितिसर्वंसुस्थं॥पवमानःसुवर्जनइत्यस्मिन्नुवाकेप्रथमामृचमाह॥पवमानःसुवःपु

नातुमा॥योदेवःपोतासर्वेषांशोधयितासदेवः अपवित्रेणशुद्धिसाधनेनास्मदी
यजपध्यानादिनामांपुनातुशोधयतु॥कीदृशःपोतावेपमानःशोधनकुशलःसुव
र्जनःस्वर्गएवोत्पन्नःविचर्षणिःविविधशोधनप्रकाराभिज्ञःपुनंतुमान्यवःदृतियेकल्पा
दौस्वर्गलोकेपुसमुत्पन्नत्वेनदेवरूपाजनाःयेचस्वायंभुवमनुप्रभृतयःऋषयःयेपिस्व
कर्मवशान्मनुष्यलोकमायंतीस्यायवोमनुष्याःसदाचारपराःशुभ्रवांसःतेविश्वेसर्वेपि
धियानुग्रहबुध्यामांपुनांतुजातवेदःपवित्रंनुदृतिहेजातवेदःउत्पन्नजगदभिज्ञअ
ग्नेदेवशुक्रेणदीप्यत॥भासत्रदीप्याभासमानःवक्रत्रंनु॥अस्मदनुष्ठेयान्कर्मविशे
षाननुसृत्यपवित्रेणकृत्वाशोधकेनलक्षणेनपवित्रवदस्मदनुष्ठितंकर्मशुद्धियु
क्तंयथाभवतितथामांपुनाहीशोधय॥यत्तेपवित्रमर्चिषीतिहेअग्नेतवार्चि
र्ज्वालायामंतरामध्येवितंविस्तृतंयत्तवित्रंशुद्धिसाधनंब्रह्मयद्दीप्तिमस्तितेनव

यंपुनीमहे॥उभाभ्यांदेव॰महेसवितर्देवत्वदीयेनसवितरेशुद्धिसाधनेनयज्ञसवः कर्मसम्
द्धियंप्रेरणंताभ्यामुभाभ्यांमिदंब्रह्मपरिदृढंकर्मपुनीमहे शोधयामः॥विश्वदेवापुनती॰रयी
णामितिसर्वेदेवसंबंधिनीयादेवी शोधनकुशलासास्मान्पुनंती शोधयंतीआगात्आगच्छ
तु॥यस्येयस्यादेव्यास्तनुवःशुद्धिहेतवोदेहविशेषाः वीतपृष्ठाः कांतस्तुतयः तयादेव्यानुगृही
ताःसधमाद्येषुऋत्विग्भिःसहहर्षयोग्येषुकर्मसुमदंतोहृष्यंतोवयंरयीणांधनानांपतयः
स्याम॥वैश्वानरोरश्मि॰यज्ञियेमापुनीतांइति॥विश्वेषांनराणांहितोग्निरादित्योवादेवः स्व
कीयरश्मिभिःमांपुनातुवातोवायुःप्राणेनेषिरःप्राणरूपेणदेहेषुगच्छन्मयाभूः सुखस्यभाव
यिताभवतु॥द्यावापृथिव्योर्यत्तावरीसत्यवत्योयज्ञियेयज्ञायहितेसंत्योपयसाजलेनप ३०
योभिःक्षीरादिसैरेश्वर्यैमापुनीतां॥बृहद्भिःसवितस्त॰दक्षैःपुनाहिमेतिहेसवितःकर्मसुमे
रकअग्नेदेवमन्मभिःमननैरस्मदनुग्रहविषयेमांपुनाहीकीदृशैःबृहद्भिःमहद्भिरादरयुक्तैः

स्तुभिःपापतरणसाधनैर्वाषिष्ठैश्चिरकालानुवृत्त्यावृद्धतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैःयेनदेव॰
पुनीमहेइति॥येनशुद्धिसाधनेन।देवान्देवान्यजमानानपुनते॥कथंगताभिनिष्पादितोरु
त्सन्नसंस्कारोतःकथंसन्शोधनतांवाद्वैयेनशुद्धिसाधनेनापोदेवताःदिव्यंकर्मापुनतद्विद्
धेकविषयंगतिंशोधितवंतःदिव्येनश्लोकयोग्येनब्रह्मणापरिदृढेनतेनशुद्धिसाधने
नेदंब्रह्मानुष्ठीयमानंपरिदृढंकर्मपुनीमहे॥यःपावमानी॰मातरिश्वनोतियःपुमान्पाव
मानीःशोधकदेवतासंबंधिनीःएताऋचःअध्येतिपठतिअर्थतःस्मरतिवासपुरुषःसर्वे
रसंसारभूतंफलमश्नातिभुंक्ते॥कीदृशैरसंऋषिभिःसंभृतंमंत्रैस्तदभिज्ञैर्मुनिभिश्चसंपा
दितं॥अतएवशुद्धंमातरिश्वनावायुनाचोदितंस्वादुरूपं॥पावमानीर्यो॰मधुदकंइ
तियःपावमानीरध्येतितस्मैपुरुषायसरस्वतीरसंदुहेकीदृशैरसंक्षीरादिरूपं॥॰पावमा
नीःस्वस्य॰हितंइति॥याःपावमान्यःऋचःनाःस्वस्ययनीःक्षेमप्रापिकाःसुदुघाःसुदुघफलं

दुहानाः पयस्वतीः क्षीरादिरसहेतवश्च भसिधास्ता अस्माननुगृण्हन्तिनिर्दोषऋषिभि
र्मंत्रदृग्भिः मुनिभिः रसः फलसारः संभृतः अस्मासुसंपादितोस्त्रब्रह्ममंत्रास्तावत्कात्र्याम्नाः
तेषुस्मासु अमृतमविनाशिफलंहितंसंपादितमस्तु ॥ पावमानीर्दिशः माभृताद्दन्ति ॥ स
र्वैरिंद्रादिभिः समाभृताः संपादिताः पावमानीर्देवीः पवमानमंत्राभिमानिन्योदेव्यः नोस्माकं
लोकहृदयंदिशंतुभयंछंतु ॥ तत्रस्थान्कामान्भोदर्थंसमृधान्कुर्वंतु ॥ पावमानीस्स्वस्य० घृत
श्चुतः पूर्ववत् ॥ येनदेवाः पवि० पुनंतुमाद्दन्ति ॥ देवाद्दद्यधाः येनपवित्रेणशुधिसाधनेन
सदासंदेहंशोधयंतिसहस्रावांतरभेदयुक्तेनतेनसाधनेनपावमान्यः ऋचोमांपुनंतु ॥
प्राजापत्यंपवि० ब्रह्मपुनीमहेद्दति ॥ यत्पवित्रंशुद्धिसाधनंप्राजापत्यंप्रजापतिसंबंधिनं
शतोद्यामंदर्भैर्निर्मितत्वात् शतसंख्याकैः उद्यमैर्नाडिभिः युक्तंहिरण्यंपापहरणसाध ३१
नेनद्रव्येणनिर्मितंतेनत्वाद्दशेनपवित्रेणब्रह्मविदोवेदार्थविदोवयंपूतंब्रह्मपूर्वमापिशु

द्धपरिदृढंकर्मपुनीमहेभूयोपिशोधयामः ॥ इंद्रः सुनीती० जयंस्यापुनातुद्दतिरिंद्रः
सुनीत्याशोभनफलप्राप्तिकयादेव्यासहमांपुनातु सोमः स्वस्त्याक्षेमप्राप्तिकयादेव्या
सहमांपुनातुवरुणः समीच्याअनुकूलयादेव्यासहमांपुनातुयमोराजाप्रमृणाभिः प्र
कर्षेणमारिकाभिर्देवीभिःमांपुनातुजातवेदाः ऊर्जंयंस्याक्षीरादिरसप्राप्तिकयादेव्या
सहमांपुनातु ॥ एवंमार्जनंविधायततः पापपुरुषनिर्गमनायदक्षिणकरेजलंनिधाय
नासिकायंत्राप्यवामभागेभेदिन्यांनिक्षिप्यतज्जलंनावलोकयेत् ॥ तदुक्तंवसिष्ठे ॥ गृ
हीत्वापाणिनावारिस्वनासाग्रेलोकामृत्संपतेत् ॥ उद्धृत्यदक्षिणेहस्तेजलंगोकर्णवत्कृते ॥
निधायनासिकायेतुपापपूरुषंचसंस्मरेत् ॥ विभृत्यानासिकायांतुनिरुद्धप्राणमारु
तः ॥ वामेनिक्षिप्यभेदिन्यांतज्जलंनावलोकयेत् ॥ तत्रैवानिरुक्तमंत्रमाहद्रुपदादिव ॥
मांएनसःमुंचंतुकर्मसाक्षीसूर्यइत्यर्थः ॥ तत्रानिदर्शनंद्रुपदादिव ॥ अपराधीनांपादे

कीर्तितकाष्ठेऽनुपदं ॥ चोरादीन्निरोधुंग्रामंमध्येदारुमयं पादकीर्तंनिधायग्रामं
स्वामिनःस्थापयंतीतिभूसिद्धिः॥ तस्मादिवेत्यर्थः॥ यथाकृपालुःस्वामीत्मानंधानाद्
पराधिनंमोचयतितद्वदिहिभावः॥ किंच॥ आपःएनसःपापात्मामांशुंधंतु॥ अस्मिन्
र्थेत्रयोदृष्टांताःकथ्यंतेऽनुपदात्॥ पादकीर्तितकाष्ठादिवेन्मुमुचानःमुक्तवान्सन्नः स्नेह
क्लेदवान्॥ स्नात्वीत्यात्वा॥ हृदयश्वेतिनिपातःमलात्सर्वशरीरव्यापिनःकात्मुक्त
इवंपुनात्यनेन॥ आज्यादिकमितिपवित्रंपुनःसंज्ञायामितिप्रत्ययः॥ तेनपवित्रेणसमु
साःयदभैरूपेणसमोसाग्रोदर्भोभादेत्रामात्रोपवित्रीकुरुतइतिश्रुतेः॥ पवित्रंवेदभो
इतिश्रुतेश्च॥ तेनधूतंशोधितंआज्यंस्थाल्यामाज्यंनिरुप्येत्यारभ्यउद्गग्राभ्यांपवित्रा
भ्यांपुनराहारमाज्यंनिरुप्यनातीतिन्यायेनोक्तविधिनासंस्कृतमाज्यंसर्पिरेवेति॥ एत
त्सर्वंतद्दोषाद्विनियुक्तःस्वयंयथापरिशुद्धोभवति॥ तथामांसर्वस्मादेनसःशोधयंवि

SHRI SHRI ANANDAMAYEE CHARITABLE TRUST
SHRI BHAU DAJI
WELCOME TO LIBRARY

तितात्पर्यार्थः॥ इतिकारिकाकारः॥ अद्भ्योजातेोक्त्यपेक्षयाग्निर्वैधृतिवाउवे॥ गर्भंयाद
धिरेनानारूपासोतिवद्योनतु॥ शंतुःवंश्रमयित्वानःस्योनाःसंतुसुखप्रदाःयासांमध्येद
उधरःपुण्यपापेविवेचनं॥ वरुणोयातिमधुरःस्यंदिनःपूर्ववत्परं॥ यासाममृतरूपा
णांभक्षणंकुर्वतेमराः॥ हृद्यासनावकुविधाखेचयाःधार्थिवामपि॥ पयसातद्वताकारं
रुदंतीनिखिलोकिकाः॥ शुक्राविशुद्धालाआपः शंतुदाःसंतुशंमयाः॥ आपःकल्याणद
श्यामंभूतस्यादतिपश्यत॥ तनुवासौम्यथामूर्त्यापश्यतोगंचमामकं॥ आहूयाम्याक्ष
पदतोवन्द्यान्वोवाउवादिकान्॥ आपोयूयंयद्गोवर्चोबलमोजोनिधत्तवे॥ एतत्सर्वंसमा
नंस्यात्संध्यानोचत्रयेपितु॥ जलमाहरनमंत्रास्तुवर्णितास्तविशोधनः॥ आपोहिष्ठेति
नवभिर्मार्जनंसर्वमीरितं॥ पश्चादपिचसर्वंपामितरेषांतुमार्जनं॥ उक्तंचवसुकर्तव्यं
शिष्टाचारानथेवाद्य॥ प्रातःसंध्यामुपासित्थेप्रातःसंकल्पइरितः॥ मध्येमाध्यांह्निकं

संध्यामुपासिष्यदितीरितः ॥ सायंविहितसंध्यायाः संकल्पः सम्यगीरितः ॥ अत्रविघा
रण्यस्वामिभिरुक्तंमाधवीये ॥ अथातःसंध्यावंदनविधिंव्याख्यास्यामस्तीर्थंगत्वाप्रयतो
३३ भिषिक्तःप्रक्षाल्यपाणिपादावाचम्याग्निश्चमामन्युश्चेतिमातः सावित्र्यास्त्वमिमंव्यूहं व
गाभिर्हिरण्यवर्णीयाभिः पावमानीभिरन्येर्ऋग्भिश्चपवित्रेमंचेरात्मानंप्रोक्ष्यप्रयतो
भवतीति ॥ अथार्घ्यप्रदानंकर्तव्यंतदुपयुक्तमंत्रस्तुअनुपदमेवव्याख्यायते ॥ माध्या
ह्निकसंध्यायामर्घ्यप्रदानविनियुक्तमंत्रमाह ॥ हꣳसःशुचिषदिति ॥ हꣳसऋति ॥ आह
वनीयादिप्रदेशेपुण्यापकृतयागछतीतिहꣳसः परमात्माहꣳसोनामसदाशिवऋतिवृत्त
६ नात् ॥ सतुकीदृग्रूपेक्षयाह ॥ शुचिषदितिशुचौदेशेअविमुक्तादिपुण्यक्षेत्रेसी ३३
दतीतिशुचिषत् ॥ क्षेत्राणांपतयेनमऽइति ॥ अत्रतथादेशेनात् ॥ वसतिआत्मैजगं न्
तीतिवसुः वासनाद्वासुदेवेशिवासितंतेनजगत्रयमितिस्मरणात् ॥ अंतरिक्षसदितो

नि

रंतरिक्षसत् ॥ योऽंतरिक्षेतिष्ठतीतिश्रुतेः ॥ होताअग्निरूपेणदेवानामाह्वयिता
वह्निस्तद्रूपऋत्यर्थः ॥ अग्निर्वैदेवानांहोतेतिश्रुतेः ॥ वेद्यांभूलोकादेर्व्यापकत्वेनसीदता
तिवेदिषत् ॥ सावाऽएषꣳसर्ववेदोयदिरितिश्रुतेः ॥ वेद्यांपरिष्कृतभूम्यांतिष्ठतीतिवेदिषत् ॥
वेदिःपरिष्कृताभूमिरितिकोशात् ॥ वेदिर्वैपरोक्षंदक्षिणाऽइतिश्रुतावेद्याःसर्वोत्कृष्टत्वाव
गमात् ॥ तत्रैवंपरमात्माऽविर्भावायुक्तऋतिभावः ॥ अतिथिःसदृक्षंतदुक्तंस्वर्गधर्मयु
क्तंकुटुंबिनंअभिगछतिधर्मपुरस्कारेणान्यप्रयोजनःसोतिथिर्भवतिऽइतिधर्मपुरस्का
रःकृत्वाप्यनुष्ठानंतात्पर्यार्थंयत्नपरऋत्यर्थः ॥ केचिदभ्यागतऋतिवदंति ॥ तेषांत्वभ्या
गतःस्वयंविष्णुरितिहेतोर्थः किंतुवर्णितएवार्थः ननुअभ्यागतपदमपितथाविधार्थवा
चकंनान्नमात्रार्थवाचकमितिचेन्नसंज्ञाभेदेपिसंज्ञाभेदादितिसारं ॥ दुरोणेषुगृ
हेषुसीदतीतिदुरोणसत् ॥ अजस्रोदाद्दिनोदुरोणऽइत्यत्रदुरोणशब्दस्यस्थानपर

१ तिवचनमेवोदहृतं तन्मनोस्य अन्नमात्रार्थित्वात् अतिथेस्तुतस्मिन्नलक्षणलक्षितत्वेनतद्विलक्षण
त्वात् तस्मान्नान्नमात्रार्थीअभ्याग॰

लेदर्शनात्॥ब्रह्मांडाख्यगृहवर्तीत्यर्थः॥नृषुमनुष्येषुवैश्वानरब्रह्मनमेवोदाहृतंतन्नत
स्वन्नमात्रार्थित्वात्॥अतिथेस्तुतस्मिन्नलक्षणलक्षितत्वेनतद्विलक्षणात्ततस्मात्तमेनंत्रायस्व
आरूपेणसीदतीतिनृषत्॥अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितइतिस्मृतेः॥वरेश्रेष्ठेती
थोदोसीदतीतिवरसत्॥नमस्तीर्थ्यायचेतिश्रुतेः॥यद्यपिशुचिषदित्यनेनैववायमर्थोल
ब्धस्तथाप्यादरार्थमुपन्यासःमंत्रेषुजातमित्यादिनाआस्तीतिभागुरिश्चेतिभावः॥ऋतंयज्ञः त
न्निषादकत्वेनसीदतीत्यृतसत्॥व्योमिसूर्यात्मनासीदतीतिव्योमसत्॥अब्जनलक्षणजा
यतेइत्यब्जाःगोश्रुतिर्घृक्षित्यादिश्रुतेः॥जनसनखनक्रमगमोविधिविडौनुनासिकस्यात्
इतिनकारस्यादेशः॥गोषुअंतर्यामिरूपेणभवतीतिगोजाःपशुपतयइतिश्रुतेः॥ऋतेयज्ञेभोक्तृ
त्वेजायतइत्यृतजाःभोक्तारंयज्ञतपसामितिश्रुतेः॥अद्रिषुपर्वतेषुजायतइत्यद्रिजाःयःस
र्वेषुचभूतेषुनिधनूइतिश्रुतेः॥ईड्यःपरमात्माबृहत्पूजार्थकंऋतंउपासनात्मकंयोनि

ष्यादयतीतिशेषः॥अनसजलेनपाणिनाग्निंप्रदक्षिणमनुव्रजनेकर्तव्येयंप्रदक्षिणंम
कमंतीतिश्रुतेः॥असावादित्यमंत्रेणसोदकेनचपाणिना॥प्रदक्षिणमनुव्रज्ययाचयेत्संध्य
योरहोरोः॥इत्यपलक्षणं॥संध्यानामितिनेयं॥अतएवसंध्यात्रयेपिसमानं॥तथैवआचा
रात्॥तत्रविनियुक्तमंत्रमाह॥असावितिप्राणिनांनिर्देशः॥असावादित्योब्रह्मेति॥ब्रह्मैवस
न्ब्रह्माप्येतियएवंवेदेतिश्रुतेः॥अत्रेदंरहस्यंप्रकाश्यते॥कालत्रयेऽर्घ्यप्रदानंकर्तव्यं॥तत्रसा
यंप्रातःकालयोरर्घ्यत्रयंकर्तव्यं॥मध्याह्नेत्वेकमेव॥केचिदेकार्घ्यमाचरंति॥इ
दंचयथाकालंकर्तुमशक्यंचेत्कालेत्वतिक्रांतेप्रायश्चित्तंयाचमाणायामः॥अर्घ्यमक्षेपश्चक
र्तव्यः॥उभयोःसमुच्चयःप्राप्ततुविकल्पइत्युक्तमधस्तात्तत्रायंप्रयोगःविधिवदाचम्ययथा
शक्तिप्राणानायम्यममसायंसंध्याकालातिक्रमेणदोषपरिहारार्थंप्रायश्चित्तार्घ्यपूर्वकमर्घ्य
प्रदानंकरिष्यइतिसंकल्प्यसश्चिरस्कयासव्याहृतिकयागायत्र्यानुतनोदकेनार्घ्यमेकंदद्यात्॥

नचैवं प्रायश्चितकरणे प्रमाणाभावः ॥ नियमातिक्रमेऽन्यस्मिन्निति सूत्रकारकवचनात् ॥ प्राणायामः प्रायश्चिततयाकार्यः ॥ आचांतो विधिवत्प्राणानायम्यचतुरर्घ्यकालातीतविशुध्यर्थंदत्वासंध्यांसमाचरेत् ॥ स्मृतिश्चतुरर्घ्यदेयमितिविवेकः ॥ यथाकालमनुष्ठाने एकः प्राणायामः कार्यः संध्यादावर्घ्यदानेच प्राणायामैकमाचरेत् ॥ दित्युक्तं ॥ षट्कर्मचंद्रिकायामपि ॥ एवंसमाजनंकृत्वाद्विः शुध्यर्थंकारकं ॥ अतोभ्यंतरशुध्यर्थंप्राणायामंसमाचरेत्इति ॥ तत्रायंविधिः ॥ यदानिषिद्धसंध्यावंदनंक्रियतेतदाप्रायश्चितार्घ्यंएकंदातव्यंतदनंतरंत्रीण्यर्घ्यानिदातव्यानितत्रप्रायश्चितार्घ्यप्रदानात्पूर्वमेकप्राणायामःकर्तव्यःपुनःप्रधानार्घ्यप्रदानकालेपिनैवकार्यः ॥ एकप्राणायामश्चमादावेवप्रधानार्घ्यस्यापिप्राणायामपूर्वकत्वसंभवात् ॥ यथापवमानप्रसर्पणेध्वर्युप्रमुखाःप्रसर्प्यंतेइतिएकेनैवाध्वर्युणाप्रसर्पणेध्वर्युःप्रमुखाभवंति ॥ यथाआश्वलायनसूत्रेब्रह्म ३९

यज्ञप्रकर्णेऽपूर्वाव्याहृतयइतिएकप्रणवमादायसर्वासांव्याहृतीनांनारायणायानमःप्रणवपूर्वकत्वं ॥ यथाऽभयारण्यदर्शनपूर्णमासयोरंकामन्वारंभणायामादावेवारंभकत्वेनहूयमानेपीतिनकोपिदोषः नचोभयोरप्राणायामानुष्ठानमनुबाधकाभावादितिवाच्यंवचनाभावात् ॥ कल्पनायांऽपपत्तिर्बीजंचाऽस्ति ॥ तथाहि प्रथममाचम्यप्राणायामंकृत्वाप्रायश्चितार्घ्यदानंकरिष्यइतिसंकल्प्यततोधार्घ्यंदत्वापुनरुपविश्यपुनराचम्यप्रधानार्घ्यंदेयमितिवाच्यं ॥ नह्यत्रविशिष्टाचारोदृश्यते ॥ तस्मादुपपत्तिर्बीजंचाध्यं मंतद्दृश्यतइति ॥ अस्मदुक्तमेवसम्यक्समर्थनायप्रयोगःवर्णितस्तथाचम्ययथाशक्तिप्राणायाम्यदेवांकात्रावनुर्कार्त्यपूर्वकसंकल्प्यजलंगृहीत्वोत्थायसर्जेत्यंगुष्ठयोरंगंयथातथाप्राणायामंकृत्वार्घ्यदत्वासायंप्रातश्चार्घ्यान्दद्यात् ॥ अत्रस्मृतिवचनानि ॥ भाऽङ्गुरवःसंतर्विभःसंध्यावंदनमाचरेत् ॥ अर्घ्यप्रक्षेपणंकुर्यात्सायंतृप्तविनाभवि ॥ पाणिभ्यांज

रुमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितं ॥ गोशृंगमुद्धृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत् ॥ जलेत्वर्घ्यप्रदानंस्यं
जलाभावेतुतत्रैव ॥ संप्रोक्ष्यवारिणासम्यक्पश्चादर्घ्यंत्रयंयथाविधि ॥ अत्रापिदानव्यमित्य
न्वयः ॥ इदंवचनंप्रातर्मध्याह्नकालार्घ्यप्रदानविषयं ॥ तदुक्तं ॥ उपविश्यतुसायाह्नेजलेर्घ्यंननिक्षिपेत् ॥ निक्षिपेद्यदिमूढात्मारौरवंनरकंव्रजेत् ॥ सायमुपविश्यवारिणासंप्रोक्ष्य
भूमावर्घ्यदानंकार्यंनजलेइत्यर्थः ॥ तदुक्तंचस्मृतौस्मृतिसंग्रहकारेणसायंनिष्ठोर्घ्यविधा
नेशखांतरविषयं ॥ सायमुपविश्यैवार्घ्यदानंकुर्यात् ॥ भक्षेपणानंतरमुत्थायाङ्गिरास्मानं
परिषिच्यप्रदक्षिणंकृत्वैवोपविश्याचम्यइति ॥ मध्याह्नेतुयथाकालमेवार्घ्यदेयं ॥ काला
तिपतौएकंप्रायश्चित्तार्घ्यदेयमितिविवेकः ॥ मध्याह्नेचाजलक्षेपेसकृदेवसमाचरेदि
तिवचनात् ॥ नचमध्याह्नेप्रायश्चित्ताभावःशंकनीयः ॥ चतुरर्घ्यंतुगायत्र्याशिरोव्याह
तिसंपुटं ॥ कालातीतविशुध्यर्थंत्रिसंध्यासुसमाचरेदितिवचनेनसंध्यात्रयेपितद्

नुष्ठानविधानात् ॥ अत्रायंविशेषः ॥ मध्याह्नकालेब्रह्मयज्ञात्पूर्वंमापस्तंबीयानां
संध्यावंदनंकार्यं ॥ यथाप्रातरुपासनाद्यनुष्ठानानंतरंब्रह्मयज्ञःप्रोक्तोतिदामध्या
ह्निकंकृत्वैवब्रह्मयज्ञःकर्तव्यःतथैवशिष्टाचारात् ॥ स्मृतिकारसंमताच्च ॥ आश्वलाय
नशाखिनांतुमध्याह्निकसंध्यावंदनात्पूर्वंब्रह्मयज्ञःकार्यः ततोमध्याह्निकंकुर्यात् शौन
कःमध्याह्नेतुपुनःस्नात्वाब्रह्मयज्ञंसमाचरेत् ॥ ततोमाध्याह्निकंसंध्यांकृत्वानुग्रहमावि
शेत् ॥ किंचसएवाह ॥ यस्यनिष्पादनंप्रातर्मध्याह्नात्साविशिष्यते ॥ मध्याह्नेब्रह्मयज्ञंते
कुर्यादित्याश्वलायनः ॥ तत्रमध्याह्नश्चेन्मुख्यकालोमध्यमः ॥ स्नानकर्मणीतिवचनात् ॥
मध्यमामाध्याह्निकीसंध्यास्नानकर्मणिमध्याह्नकालइत्यर्थः ॥ तत्रगौणकालः ॥ संध्यामा
ध्याह्निकायनरातितथा ॥ माध्याह्नेतूत्तमाप्रोक्तासंगवेमध्यमास्मृता ॥ पराह्णेत्वधमाप्रो
क्तमाध्याह्नीत्रिविधामतेति ॥ तर्जन्यगुष्ठयोगेनार्घ्यदानेनकार्यमित्युक्तं ॥ स्मृत्यंतरे ॥ तर्ज

स्यगुप्तयोगेनराक्षसीमुद्रिकाभवेत्॥ योदद्यात्तयाचार्घ्यंतत्तोयंरुधिरंभवेत्॥ एवम
र्घ्यंप्रदानंकुर्यात्प्रदक्षिणमनुव्रज्याचामेत्॥ तदुक्तं॥ मंदेहानांविनाशायनिक्षिपेत्पुजलांजली
न्॥ प्रायश्चित्तार्थमाचम्यमुच्यतेदेवइत्यपि॥ अथसंध्यांगतर्पणं॥ कार्यंशिष्टाचारात्॥
तदुक्तमाह्निके॥ ऋमासंध्यांचगायत्रींब्राह्मींचनिमृजंतथा॥ तर्पयामिचवक्ष्यंचतस्मादे
वताभितिहृति॥ अत्रकेचिदस्नोपसंहरणादिकं कर्तव्यमितिवदंतितन्मौढिकंसंध्याविष
यंनतुसंध्याविषयंप्रत्यक्षवेदेतथानुक्तत्वात्॥ तन्नाश्वलायनास्तंबविषयमितिचेद्विका ५
थामुक्तं॥ तस्मान्नकर्तव्यमितिसर्वंसुरमणीयं॥ अत्रेदंविचार्यते॥ आशौचादौसंध्यावंद
नमर्घ्यांतमित्युक्तमधस्तात्॥ स्मृत्यंतरेविषयःकथितः संध्यामिश्चहोमंचयावज्जीवं ३०
समाचरेत्॥ नत्यजेत्सूतकेचापित्यजन्नाधस्ययोगतिं॥ एतद्वचनंमानसीसंध्याविषयंतदु
क्तंपुलस्त्येनसूतकेमृतकेचैवसंध्यावंदनमाचरेत्॥ मनसोच्चार्यमंत्रंप्राणायाममृतेद्विजः॥

मनसंत्यजेत्

नन्वेवमाशौचादौसंध्याकर्मनकर्तुंशक्यते॥ आशौचस्यकर्माधिकारप्रतिबंधात्॥ अ
शौचकालेनानुष्ठानंसंभवतीतियदुतदानीमशुद्धानंसंभवति॥ तत्कालिकाःशुद्धिसंभवात्॥
पंचयज्ञोपासनेतुविप्राणामंगशुद्धिश्चजायतेगोभिलः॥ अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्मार्ता
लिकिस्मृतेति॥ तन्नसूतकस्यतदयोगकालत्वात्॥ अतएवविष्णुपुराणे॥ संध्याकालउ
पस्थानंसंध्यायाःपार्थिवैष्यते॥ अन्यत्रसूतकाशौचाद्भास्करविभीतिरब्रवीत्॥ किंचसूत
कादोसत्वपिसामर्थ्यसंध्याकर्मनकार्यमित्याहमरीचिः॥ सूतकेकर्मणांत्यागः संध्याहो
मंविधीयतइति॥ अत्रब्रूमः॥ दुर्बलाद्दृतवचनबलेनतासांवाचांआचमनाद्यभिधारा
तत्कर्मरूपंसंध्याकर्मेत्यस्यविशेषतासमर्थकल्पनात्॥ अतएवपराशरमाधवीये॥ प्राणा
यामंविनामानसंकुर्वान्यत्कार्यमित्युक्तं॥ ननुव्याधितस्यकथमनुष्ठानमित्याकांक्षायांउ
च्यते॥ ज्वरितस्ययावदनुष्ठानाभावेप्यदोषात्स्वस्थस्यैवतन्नियमात्॥ यदाहयाज्ञवल्क्यः॥

सं०भा० अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु सविप्रः शूद्रसंज्ञितः॥ प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निंदि
तः॥ अत्रिरपि॥ नोपतिष्ठति यस्संध्यां स्वच्छविच्छाश्चवेद्विजाः॥ हिंसतेतेसदा विप्रा
३९ स्य भगवंतं दिवाकरं इति॥ नन्वस्योर्ते कागतिः॥ पित्राभ्रात्रावास्वानुष्ठानं कारयितव्यं॥
नतुसर्वात्मनालोपः॥ नित्यत्वात्॥ उक्तंच स्मृत्यंतरे उन्मत्तदोषयुक्तस्य व्याधितस्यच
नित्यशः॥ पित्राभ्रात्रातथान्येवा संध्यावंदनमाचरेदिति॥ अथ गायत्र्याः॥ ज्वरादि
नायत्किंचित्पीडितोभूत्वाधृत्वावाग्यतः समासीनस्त्रिपुंड्रधारणंकृत्वारणिनि
राचम्ययथाशक्तिसंध्यावंदनंकुर्यात्॥ रुग्णस्यतत्राचमनेनिषिद्धमित्याहापस्तंबः॥
तत्राभिधाकारुणादिति॥ कारुण्यज्वरादिकमितिवृत्तिकारः॥ ॥ इतिसंध्याभाष्ये
तृतीयोगुच्छः॥ अथगायत्रीजपात्पूर्वं॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिगायत्रीहृदयंपठनी
यंतदाहशौनकः॥ ॐ मित्येकाक्षरंब्रह्मेत्यतद्हृदयमुच्यते॥ गायत्र्यास्तत्तिस्रोवृज

पकर्मसमाचरेत्॥ इति॥ तदिदानीं व्याख्यायते॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मेति॥ ब्रह्मपर
मात्मावाच्यवाचकयोरभेदः॥ तत्सर्वंव्याहृतिव्याख्यानावसरेनिरूपितंमयत्नात्॥ रूपनि
ष्पन्निश्चनिरूपितविशेषस्तुभगवत्पादीयमतानुसारेणप्रपंच्यते॥ प्रपंचसारंमंत्रशास्त्रम
करणेनिर्दिष्टं॥ योऽयंपरमहंसाख्योमंत्रः सोहमितीतिःगमेर्लोपेकृतेपूर्वसंधावोमितिजा
यते॥ अकारश्चतथोकारमकारश्चत्रिवर्णकः॥ इतिब्रह्मध्यायेन ओमित्येतज्जपेत्॥ तदा
कुर्भगवत्यारीयाः॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मध्यायन्नेवजपन्द्विजः॥ अवाप्तसर्वकामोसा
वात्मनत्वायकल्पतइति॥ तस्यचस्थादिकंदर्शयंति॥ अग्निर्देवतेतिअग्नेतिशेषः॥ अग
निसकलदेवतांप्रतिपाद्यत्वंगछतीतिव्युत्पत्त्या अग्निशब्दस्यपरमात्मपरत्वं॥ अगिकृगिव
गीतिदंडनगात्॥ अग्रेर्गोपत्वेयोगादिसूत्रेणनिपात्ययः नलोपश्च॥ यादवानांनामधा
त्रीतिश्रुतेः॥ अग्यभगवत्यंशः परमात्मादेवता अधिदेवतेत्यर्थः॥ ब्रह्मऋषिः॥ गाय

Dr. BHAU DAJI

सं॰भा॰ ३९ च्छंदः गायत्री छंदः परमात्मस्वरूपं ॥ तदभिव्यक्तियोग्यस्थानत्वादितिभावः ॥ सायुज्यं विनियोगं सायुज्यविनियोगप्रकारार्थं ॥ तथाचैवंप्रकारेणवस्वरूपंजानीयादित्यर्थः ॥ तदुक्तंवरभगवत्पादैः प्रणवब्रह्मरूपः प्रोक्तंछंदोगायत्रमुच्यते ॥ परमात्मादेवतायंसायुज्यविनियुज्यतइति ॥ अतएवअग्निपदस्यपरमात्मस्वरूपंव्याख्यातं ॥ अथसकलवेदमातरंव्याख्यायते ॥ आयान्हिनिवरदाउपसकानांअभीष्टफलदात्रीतिदेवीनित्यानंदसंपन्नामातृकात्मिकेत्यन्ये ॥ आयातुअस्मत्सकाशमायान्त्वित्यर्थः ॥ अथतांस्तोतिअक्षरमितिअक्षररहितंनित्यंसमितंसम्यग्वेदांतप्रमाणेननिश्चितं ॥ ब्रह्मपरमात्मानमेवेतिद्योपःअनुतनः किंमुतआह ॥ गायत्रीमितिछंदसांवेदवेदांतानांजननीसकलवेदांतसारनिर्णेत्रीत्यर्थः ॥ तदुक्तंआपस्तंबस्त्वेसर्वेभ्योवेदेभ्यःसावित्र्यनूच्यतइतिहिब्राह्मणं ॥ तदाहमनुरपि ॥ त्रयस्त्रिभ्योहिदेवेभ्यः पादंपादमदूदुहत् ॥ तदित्यृचोस्याःसावित्र्याःप

रमेष्ठीप्रजापतिरित्यृषिरिति ॥ गायत्रीगायत्रछंदोभिमानिनीदेवतेत्यर्थः ॥ अथमार्थाहिनीयाहिनीयापाछंदसः ॥ इदंयत्कृतंस्तोत्ररूपंतपःब्रह्मतपोब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ जुषस्वअनुगृह्णत्वमितिशेषःजुषस्वेतिलिंगात् ॥ गायत्रीत्वमागत्यमामनुगृह्यमदाचरितंस्तोत्रंजुषस्वसफलंभगवत्येसमर्पितंभावः अथवावरदेदेवीअक्षरंविनाशरहितंसमितंसम्यग्वेदांतप्रमाणेननिश्चितंब्रह्मजगत्कारणंपरमतत्वमुपदेष्टुंभावः ॥ आयातुआगच्छतुतेदेवैस्सृष्टयतिगायत्रीमितिछंदसांमातागायत्रीपदाभिधेयापरमदेवतामममइदंब्रह्मवेदांतप्रतिपाद्यंतत्वं ॥ जुषस्वउपदिशत्वित्यर्थः ॥ जुषस्वेतिछंदसांतुत्यफलमाहयदन्नादितिअन्नात् ॥ अन्हियत्सापंकुरुतेकरोतिति ॥ तत्सापंअन्नात्सतिमुच्यतेऽउपासकपुरुषाणामितिशेषः एतनयद्वाव्याहितिव्याख्यातं ॥ अथगायत्र्याःसर्वात्मकत्वंदर्शनेनसावित्र्यंपार्थयतेमत्वर्णइतिमत्वर्णमहादेवीतिसावित्र्याःसंबोधनंएतादृशंहेदेवीओजोसिमइंद्रियाणां

शक्तिरसि सहोसि शत्रूणामभिभवशक्तिरसि वरूथमसि शरीरसामर्थ्यरूपासि भ्राजो
सिदीप्तिरूपासि ।। देवानां अग्नीन्द्रादिदेवोधामतेजोदयासितदसितत्तेभामासितदेवत्रा
मेत्यर्थः ।। अथदेवानांधाम्नोवासभूमिः ।। असिभवसिनामेतिमसिद्वे ।। विश्वंसर्वंजगद्रूपंत्व
मेवासि ।। विश्वायुःसंपूर्णायुःस्वरूपासिएवंसर्वमसिसर्वायुरित्युक्तानुवादः यद्वाविश्वंसम
स्तंस्थावरजातंभवसिविश्वायुःस्थावरजातस्यआयुरपित्वमेवासि ।। अथायुःशब्देनसत्ताका
लोविवक्षितः ।। ननुमुखनासिकासंवलितंप्राणाख्यवायुसंचारःतस्यचेननधर्मत्वादिनिध्येय
सर्वंनिखिलंविश्वजातंत्वमसिसर्वस्यजंगमजातस्यआयुरसिअभिभूः ।। निखिलरूपातिरस्का
रहेतुः ।। ॐ भूर्भुवःस्वरितिपाद्यरूपाणिएतःसर्वात्मकपरमेश्वरप्रतिपादकत्वात् ।। गायत्र्याःसंभ
वतीतिभावः ।। एतादृशींगायत्रींमदीयमनस्यावाहयामिउपासितुमितिशेषः ।। एवंसावित्या
दिरूपेणगायत्र्याआवाहनं ।। अत्रैकस्याःसंध्यादेवतायाःकारुभेदेननाभेदोगीकारात् ।।

गायत्र्यादिभेदेन आवाहनमुक्तंतदुक्तंपारस्करमाधवीये ।। गायत्रीनामभूर्लोकेसावि
त्रीमध्यमेदिवे ।। सरस्वतीचसायाह्नेसापुंसंध्याविधामतेति ।। नामत्रयस्यनिर्वचनकृतंये
थांतरे ।। गायत्रीगीयतेतस्माद्गायंतंत्रायतेयतः ।। सवितुर्दोहनात्सैवसावित्रीपरिकीर्तिता ।।
जगतःप्रसवित्रीवावायूपत्वात्सरस्वती ।। छंदांसिगायत्र्यादीनिऋषीनूविश्वामित्रादीनूआवाह
यामि ।। अथयेनेतिश्रीरुक्ष्मीःनामावाहयामि ।। अथगायत्र्याश्छंदर्षिदेवतादिस्वरूपंदर्श
यति ।। गायत्र्याइति ।। गायत्रियागायत्रीछंदः ।। अर्थस्वंगायत्रीस्वरूपमाह प्राणा
पानेति ।। पंचप्राणात्मकेतिकृदंकार्थः ।। नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयाः ।। पंचोपप्राणाः
तद्युक्तःतस्याःकीदृशोवर्णइत्यपेक्षायामाह श्वेतवर्णेतिदृढमुपरुद्धंगायत्र्यादिभेदेन
रक्तवर्णकृष्णवर्णेनिदृष्टव्यं ।। तदुक्तंगायत्रीतुभवेद्रक्तासावित्रीशुक्लवर्णिका ।। सरस्वतीभ
वेत्कृष्णाउपास्यावर्णभेदतइति ।। साकीगोत्रेत्यतआह ।। सांख्यायनोनामकश्चिद्ऋषिः ।।

सांख्यायनेति

तेनचसमानंगोत्रंयस्याःसातथोक्तागायत्रीपदंव्याख्यातं॥ऋग्यजुःसामवेदरूपात्रयय
युक्तेत्यर्थः॥षट्कुक्षयोयस्याःसाषट्कुक्षिगादयः॥पंचशीर्षाव्याकरणंप्रथमंशिरःशिक्षा
द्वितीयंछंदस्तृतीयंनिरुक्तंचतुर्थंज्योतिषंपंचमं॥एतत्सर्वंगायत्रीहृदयेप्रतिपादितमिति
ध्येयं॥साकुत्रविनियुज्यतइत्यतआह॥उपनयनइतिउपनयनंनामअचार्यकर्तृकोमा
णवकनिष्ठःशौतःसंस्कारविशेषः॥तस्मिन्नियोगइत्यर्थः॥अत्रेदमाकूतं॥तथाविधसं
स्कारस्यगायत्युपदेशेसामर्थ्यात्॥सातत्रविनियुज्यते॥मंत्रार्थस्तुगायत्रीजपप्रसंगेसं
ग्रहेवक्ष्यते॥अत्रकेचित्तूपनयनशब्दंसंस्कारंकुः॥उपसमीपेनयनंउपनयनमिति॥
अपरेतुगर्भाष्टमेवर्षेवसंतेब्राह्मणआत्मानमुपनयनस्थंब्रूयादितिबौधायनवचनमुदा
हरंतःउपनेतारंप्रतिउपनेयस्यबटोरुपमानयस्थंतिप्रयोजनव्यापारउपनयनमितिउप
नयनपदंव्याचक्रुः॥अथगायत्रीजपःकर्तव्यःकथमितिचेत्॥तत्रशंखकुशरुद्राक्षमालां

स्या

नःकुशोत्तरायांकुशपवित्रपाणिःपश्चिमाभिमुखंसूर्याभिमुखंवाअक्षमालामादा
यतांध्यायन्गायत्रीजपंकुर्यादितिजपात्पूर्वमाचमनंकार्यंतदाहमनुः॥आचम्यप्रयतो
नित्यमुभेसंध्येसमाहितः॥शुचौदेशेजपंजाप्यमुपासीतयथाविधि॥तच्चाचमनंशौत
स्मार्तंवाकर्तव्यमितिसुकृमधस्तात्॥ओंखवचनेगायत्रीजपमित्यत्रप्रणवव्याहृतियुतां
गायत्रीजपेदितिगम्यते॥ओंकारपूर्वमुच्चार्यभूर्भुवस्तथैवच॥गायत्रीप्रणवश्चांतेजप
मेवमुदाहरेदिति॥अंतेप्रणवमितिपादकेयाज्ञवल्क्यवचनंतत्रवानप्रस्थयतिविषयंत
थाचोक्तंचंद्रिकायां॥गृहस्थोब्रह्मचारीचप्रणवाद्यामिमांजपेत्॥अंतेयःप्रणवंकुर्यान्ना
सोऽग्निमवाप्नुयात्॥तत्रैव॥संपुटितषडंगोंकारागायत्रीविविधामता॥तत्रैवप्रणवाकां
क्षायांगृहस्थेजपकर्मणीति॥तत्रत्रयाणांमध्येगायत्रीएकप्रणवाकार्या॥नतुप्रणवांतर
साहित्यंतात्पर्यंगृहस्थेदृष्टेरपिजपःकार्यःतदावसिष्ठः॥गृहस्थेवैनुजप्यात्तदेवब्र

व

सं॰भा॰ स्मचारिभिरिति॥ननुकथंभूतेन गायत्रीजपः कर्तव्यइतिचेदुच्यते॥सायमुपविश्यप
श्चिमोत्तरोजपमाचरेत्॥ प्रातःकालेतिष्ठन्प्राङ्मुखउदङ्मुखोवेति नियमः॥तदाहमनुः॥पूर्वांसं
ध्यांजपंस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहति॥पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात्॥
पूर्वांसंध्यांप्रातःसंध्यांपश्चिमांसायंसंध्यामित्यर्थः॥अत्रेदंतत्त्वंनिरूप्यते॥तत्रआ
कंरश्मीनादार्क्षंदर्शनादित्यभयत्रभाङ्वर्तनेतस्यअवध्यर्थैकत्वंवक्तव्यंआङ्मर्यादा
भिविध्योरितिपाणिनिस्मरणात्॥मर्यादावधिरितिसूत्रार्थः॥तथाचसूर्यनक्षत्रयो
र्दर्शनंगायत्रीजपस्यावधिर्भवति॥नतुरूढानोपवेशनयोःगायत्रीजपस्यैवमुख्यतया
वचनप्रतिपाद्यत्वात्॥तेनगौणकालेसंध्यानुष्ठानेजपस्यावश्यकत्वात्॥सायमुपवि ७२
श्येवप्रातस्तिष्ठन्जपेदितिगम्यतेत्यर्थांतरे॥ प्रातःकालेतथारूढःस्नाद्भौषुसमाहितः॥
प्राणायामत्रयंकृत्वाध्यायेत्संध्यांततःसुधीरिति॥संध्यांगायत्रीइदंवचनंप्रातर्गो

यत्रीजपपरंनविदमनुपपन्नं॥तिष्ठन्प्रातर्जपेदित्यंब्रह्मचारीसमाहितइतिवचनाद्ध
ोरेवतिष्ठतःप्रातर्गायत्रीजपोविहितःनतुगृहस्थस्येतिचेदुच्यते॥तत्रब्रह्मचारिप
दं॥नबटुमात्रपरं॥तदुक्तंश्रीपादैःब्रह्मभावेमनश्चारंब्रह्मचर्यंप्रचक्षतेइति॥तेनस
र्वोपिब्रह्मध्यायनूतिष्ठन्नेवप्रातर्जपंकुर्यात्॥वृषाकपिरपि॥कन्यादानंचगोदानंउत्त
रायणमेवच॥प्रातःसंध्याजपंचैवतिष्ठन्नेवनसंशयः॥संध्यायुत्री॥नन्विदमनुपपन्नं॥
संध्ययोश्चबहिर्ग्रामादासनंवाग्यतश्चेतिसूत्रकारेणउपवेशनस्यैवस्वीकारादितिचेन्न
तत्रासनपदस्यरूढानोपलक्षणकत्वांगीकारात्॥अतएवहारितःअन्येतुप्रआसन
ग्रहणंरूढानोपलक्षणार्थं॥वाग्यतश्चेतिलौकिकवाचोनिवृत्यर्थमितिवर्णयंति॥नचां
न्यपदप्रयोगात्प्रकथंस्वसिद्धांतइतिवाच्यं॥प्रातस्तिष्ठंश्चैवगायत्रीजपःकर्तव्यइतिनि
र्णयवतांमन्वादिस्मृतिकारणांआश्वलायनस्मृतिकारणांचमतमालोक्यइतिरूढा

सनशब्दस्य मुख्यकल्पपरित्यागीकारात्॥आश्वलायनशाखिभिरपि॥प्रातस्निष्ठतासा
यमुपवेशनातावज्जपः कार्यः॥तदाहभगवानाश्वलायनः वाग्यतः सायमासीनः उत्तरापर
मुखोस्याष्टउपविशन्सावित्रीजपेत्॥अर्धास्तमितेमंडलेचानक्षत्रदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मु
खस्तिष्ठन्नुदगिमंस्येउडुदर्शनादितिउत्तरापरमुखोवायव्याभिमुखइतिहरिकारः॥अत्रका
लस्तैः॥कुशासनेसमासीनोगायत्रीजपमाचरेत्॥आतारकोदयात्सार्यमर्धास्तमित
भास्करे॥अर्धास्तमितेसतिअर्घ्यदानानंतरंकुशासनेसमुपविश्यवायव्यास्याष्टभागो
भागःउत्तरापरः॥तदभिमुखोजपेदित्यर्थः॥तदुक्तंविश्वामित्रसंहितायां॥वायव्याष्टे
मोभागउत्तरोयःस्मृतासनः॥समाहितोजपेद्वीकुशपाणिरतंद्रितइति॥एतेनस्तूयम ६३
पिव्याख्यातं॥यद्यपिगृह्यकारमतेआतारकोदयादितितारकोदयकालस्यैवजपावधि
त्वंप्रतीयतेननुदशादिकसंख्यायाःतथापिसंख्याअवश्यकी॥आसंख्यानंतुयज

तःसर्वेस्यान्निरर्थकमितिसंख्याहीनस्यैववैफल्यश्रवणात्॥एतेनसंख्यार्थकीइ
त्यवगम्यते॥संकल्पस्तु॥यत्तुगृहस्थोब्रह्मचारीचयतमघोत्तरंजपेत्॥वानप्रस्थोयति
श्चैवसहस्रादधिकंजपेत्॥तत्तुगौणकालत्वविषयमितिनकश्चिद्दोषः॥अत्रेदंविचार्यते॥
जपकालेगायत्रीसकृदविच्छिन्नपादाजप्तव्या॥नतुविच्छिन्नापादा॥तदाहशौनकः॥य
न थानिशांतंगायत्रीमुच्चरेज्जपमाचरेत्॥संध्यामुच्छिन्नपादांचेज्जपोभवतिनिष्फलइति॥
यथानिशांतंयथाध्ययनमितिचंद्रिकायां॥नतुविच्छिन्नपादागायत्रीब्रह्महत्यांव्यप
अ तिच्छिन्नपादावुगायत्रीब्रह्महत्यांव्यपोहति॥इतिवचनाच्छिन्नपादेवजप्तव्येतिचेन्नइदं
वचनंगायत्रीकल्पाद्यागमशास्त्रानुरोधेनदृष्टादृष्टफलसिद्धयेप्रयोगंकुर्वतांगायत्रीमं
त्रोपासकानांछिन्नपादागायत्रीस्मृतिबोधयतिननुवेदोक्तमार्गेणतथैवजपंतीतथेति॥न प
नुउपनयनकालेपठ्यार्धर्चब्राह्मणतःसर्वोमिनिगायत्रीमंत्रस्यउपदिष्टस्तत्रथैवजपःकिंन

स्यादितिचेन्न॥वयोगृहणासमर्थत्वेनतथोपदेशः कियतइति॥इदानीमपिकिंतथ
रूपंअतएवसुदर्शनचार्यैरुक्तं॥कुमारायगृहाणार्थंतत्सवितुर्वरेण्यमित्येतामृचमन्याद्
ति॥अन्यथाव्याहृतिविहृताः पादादिघटकेषुवातथार्थत्वयोः॥उत्तमोक्तस्नाद्धियाम
स्यादिकमनित्यकालविहितंप्रसक्तंस्यात्॥अविशेषात्॥तस्माद्गृहाणार्थमेवउपनय
नकालेतथोक्तं॥नतुनियमार्थं॥अन्यथातत: सर्वोमित्यनुपपन्नंस्यात्॥तस्मादृष्टेन वि
जपप्रक्रिया पादाजस्रमेतिसिध्यैपूर्वंजपः कर्तव्यइत्युक्तं॥तदभावेपिनक्षतिःतस्यपर्वभिरपिकर्तु
शक्यत्वात्॥अतस्तर्हेतुकंसएवाह॥पर्वभिस्तुजपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः॥गायत्री
वेदबीजत्वाद्देवःपर्वसुगीयतइति॥आरभ्यानामिकायास्तुमध्यमेपर्वणिक्रमात्॥त
र्जनीमूलपर्यंतंजपेद्गृहस्थपर्वसु॥मध्यमांगुलिमूलेतुयत्सर्वद्वितयंभवेत्॥तद्वैमेरुवि
ज्ञानीयाज्जपेत्तन्नाभिलंघयेत्॥मध्यमपर्वानतिक्रम्यैवकरादेवपुनरनामिकामध्य

पर्वमारभ्यजपः कर्तव्यइत्यर्थः॥पर्वभिरेवजपः ब्रह्मकार्योनांगुल्यादिभिः तदुक्त्यासेन॥
पर्वभिस्तुजपः कार्योनांगुलीनांनिपातनैः॥निपातनेनुयज्जप्तंतत्सर्वंराक्षसंभवेन्नृप॥
अत्रायंविवेकः॥संध्यावंदनगायत्रीजपस्तुकरमाल्ययेति॥आपस्तंबानामयंमयोगः॥
आचम्यप्राणानायम्योपासदुरितक्षयद्वारापरमेश्वरप्रीत्यर्थंशतवारमितवारंवा
जपंकरिष्यइतिसंकल्पंजपेत्॥तदुक्तमापस्तंबेन॥दर्भेष्वासीनोदर्भान्धारयमाणःसो
दकेनपाणिनाप्रत्यङ्मुखःसावित्रींसहस्रकृत्व आवर्तयेत्॥शतकृत्वोपरिमितकृत्वोवे
ति॥आश्वलायनानांनेवमितिप्रागेवोक्तं॥जपलक्षणमुक्तंग्रंथांतरे॥प्रातर्नोमासमं
न कुर्यान्मध्याह्नेहृदयंजपेत्॥सायंनाभिसमंकुर्याद्गायत्रीजपलक्षणमिति॥नचजपा
दौसंकल्पकरणंमानाभावइतिशंकनीयं॥श्रुतिस्मृत्यादिविहितंब्रह्मकार्यइतियतथा॥
यतासुरागुणभावेनथाकृत्याजलंस्मृतं॥इतिवचनस्यैवमानत्वात्॥संकल्पाभावेक

मेवैकल्पेस्मर्यते ॥ नतच्छ्राद्धेनतद्दोषोनरानेनचवैजपः ॥ नपाप्नोतिफलंतस्यसंकल्परहि
तंयदेति ॥ प्रदोषादिकालेजपनियममाहचंद्रिकाकारः ॥ श्राद्धेप्रदोषदर्शेचगायत्रीदशसंख्य
या ॥ अथाविंशत्यनध्यायेषुयोदश्यांतुमानसे ॥ श्राद्धेश्राद्धभोजनानंतरंनतुदशसंख्या
द्यधिकारएवनास्ति ॥ श्राद्धभोजनस्यकर्माधिकारपारंपर्यत्वात्इतिचेन्न ॥ दशवारंगा
यत्र्यभिमंत्रितजलेपीत्वाकर्माधिकारीभवति ॥ तदुक्तंकामकारेदशकृत्वःपिबेदापोगायत्र्या
श्राद्धभुद्विजः ॥ ततःसंध्यामुपासीतजपेच्चनुकृयादपि ॥ इदंचसायंसंध्याविषयमितिध्ये
यं ॥ यत्तुजपारोन्यासमुद्रिकांकुर्वंतितत्तूपासनांगंनवैदिकसंध्यांगंगृह्यमन्त्रादिषुचाव्य
सिद्धेः ॥ हृदयादिषडंगन्यासादिकंमाचारानुसारेणकर्तव्यं ॥ अथगायत्रीमंत्रोव्याख्यायते ॥ ५५
व्या ओमित्येकाक्षरंब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चव्याहृतीःभूर्भुवःस्वरित्येकपदोधिकागायत्रीव्याख्यायते ॥
तदितिसाचत्रिपदात्रिपदागायत्रीतिश्रुतेः ॥ चतुर्थपादःकिमितिनपठ्यतेइतिचेन् ॥

अधिकाराभावात्तथाहि ॥ उपनयनेनामश्रुतिविहितसंस्कारः साचश्रुतिः ॥ त्रिपदा
गायत्रीनचतुष्पदी ॥ तथाचयावन्नामंत्रेणोपनयनंविहितंतस्यैवोपनीतस्याधिकारः ॥
नान्यश्चतुर्थपादस्याथर्वणांतःपातिनस्तत्रपृथगुपनयनस्यावश्यकत्वात् ॥ तदभावेन
अथर्वणांतःपातिनिचतुर्थपादेनाधिकारःतदुक्तमुन्मत्तगंगायांअथर्वणवेदस्यपुनरुपनय
नंकर्तव्यंतथाचब्राह्मणंनान्यत्रसंस्कृतोभृग्वंगिरसोधीयीतेति ॥ तस्माच्चतुर्थपादोनास्ती
तिसिद्धं ॥ मंत्रार्थस्तु ॥ दीव्यतिउदयास्तमानाभ्यांलोकत्रयंत्रोभवतेयनूदगयनांतरंयातीति
देवःदिवुक्रीडायांपचाद्यच् ॥ दिव्यतिप्रकाशयतीतिवादेवःद्युलोकवर्तित्वाद्वादेवःध्यातृ
हृदयारविंदमध्येक्रीडतीतिवादेवः ॥ देवोद्युलोकवर्तित्वाद्देवनाद्देवनेनचेतिवचनात् ॥
तस्यदेवस्यसवितुर्निषद्याप्राप्तिरूपस्यांतस्यैत्यर्थः ॥ सुपांसुलुगितिसप्तम्याः ॥ सवितुस्सकल
जगन्निर्मातुर्निखिलैश्वर्यसंपन्नस्यतत्सवितुर्वरेण्यं ॥ याभिर्गद्दिस्वस्वापतिरक्षाभिरुता

भिःपर्जन्योवर्षतइतिश्रुतेः।।अग्नीषोमात्मकुनिःसम्यगादित्यमुपनिष्ठते।।आदित्याज्जाय
तेवृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेश्चयद्वासूतेसकलंचराचरंयोसिध्यान्नृणामितिसवितोद्यं
तमस्तत्त्वंचतमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणोविद्वान्सकलंभद्रमश्नुतेइतिश्रुतेः।।
एवंविधस्यआदित्यस्यसंबंधिवरेण्यंपुरुषार्थकामिभिर्वरणीयंभर्गः।।नन्वादौनोचकल्प
तेयज्जीजिवित्यनेनयजतेर्वरेण्यमित्यत्रवर्णश्चतुष्टयंपरिहृतंयत्तूच्चारणमितिदृ
ष्यात्।।भजतितमस्कांडेहृतीतिभर्गेतेजःअभ्यजियुजिभृजांचेयोगादिकसूत्रेतथादर्श
नात्।।अतएवात्रप्रणीतश्लोकोस्ति।।भगवत्सूर्यात्मकहरिमहीसावाचकंतत्।।धीमहि
ध्यायेमहीभार्थेनायांलिङ्ध्यतेःसंप्रसारणंछांदसंध्यायेमहीतिशब्दोकोधीमहीत्ये ५६
तदुच्यतेइतिपूर्वेत्यादृणांवचनात्।।एतच्छब्दादिसहिताःसोरंतेजःध्योमहीतिपिंडिता ये
र्थः।।अतोनवदुवाचनानुपपत्तिः।।ध्यानधारणनैरंतर्यविवक्षयावावदुवचनोपपत्तिर

तिद्रष्टव्यंतत्किमर्थमतआह।।धियोयोनियःसवितासधियः।।द्वितीयार्थेषाठछांदसः।।
प्रचोदयात्प्रकर्षेणप्रेरयतियःसकलकर्मानुष्ठानप्रवणाद्वकर्मविमुखाबुधिःकरोति।।
तस्यसवितुःतेजोध्यायेमहीइतिसंबंधः।।प्रचोदयादितिलिङ्प्रयोगश्छांदसः।।उतैनंगो
पाअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यंइतिश्रुत्याआदित्यस्यापिशिवपरत्वमुक्तं।।वस्तुतस्तुगायत्री
मंत्रः।साक्षात्शिवपरएवतथाहिसवितुर्देवस्यतत्स्वरूपंदेवस्येत्यर्थः।।राहोःशिरइतिव
त्।औपचारिकीषष्ठी।।मंडलांतर्गतइतिशेषः।।मंडलांतर्गतंहिरण्मयंभ्राजमानवपु
षंशुचिस्मितंचउदधिमितमंडलंविग्रहंचिंतयन्मुनिःसहस्रसवितॄमितिश्रुतेः।।वरेण्यंश्रे
ष्ठंशिवंस्यन्नसंदेवस्यत्वात्।।तदितिद्वितीयांतंपरिणम्यते।।सुगामितिसूत्रेणअमूविभू
क्तेर्लोपेनेर्थामहिध्यायेमहीं।।सदाशिवध्यानस्यैवकध्यानेऽन्यापेक्षस्यैकेनकर्तु
मशक्यत्वात्।।तदनुसंधानकुशलैःपुरुषपुंडरीकैःसहकर्तुंशक्यत्वान्नबहुत्वोक्तिरिति

ध्येयंतत्किमर्थमित्यतआह॥धियइति॥भर्गःशिवःपूर्वपादस्थितस्यापिभर्गशब्दस्य
अत्रान्वयबलात्॥अनुपपन्नंकार्यमितिविवेकः॥अस्मान्धियःस्नानादिश्रौतकर्मनिर
कृतक्षणयाअज्ञानपूरःधीः॥एकांतशब्दवत्॥प्रचोदयात्॥प्रकर्षेणज्ञानपारंगमयेदि
तिप्रार्थनाक्रियते॥अस्मिन्नर्थेश्रुतिः॥उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठम
शांतंध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षिंतमसःपरस्तात्॥इतितमसः॥अ
ज्ञानस्यपरत्वात्पारंदूरत्वर्थः॥सर्ववेदांतसारंयमवरेण्यमकाश्यतेंगयत्रीनिगमार्थोयं
सदाचार्यप्रसादतः॥तदितिनंदतीतिदेवः॥अखंडानंदरसइत्यर्थः॥तदितिषष्ठ्यापरिण
म्यते॥तस्यदेवस्यसूतेनानोपासनाफलमितिसविता॥विद्येशितस्यापितत्तदाकारेण ६७
तत्॥तत्फलजनकत्वाभ्युपगमात्॥यद्वासूतेजगतीतिसवितासकलजगदुपादान
कारणमित्यर्थः॥सवितामसवानामधीशः॥सवितामसवानामधिपतिरितिवाक्याभ्यो

सवितृशब्दस्योत्पत्त्यर्थकत्वात्॥इदंचजगत्सकलमितृत्वजगत्संहर्तृत्वयोरुपल
क्षणं॥तथाच॥जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणंलभ्यते॥तदितिब्रह्मवाचिषष्ठ्यंतंसूया
मितिधातुनिस्मरणात्॥ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइतिवचनात्॥
तच्छब्दस्यब्रह्मवाचकत्वात्॥वरेण्यंपुरुषार्थकामिभिरर्थ्यमानंश्रेष्ठंच॥भर्गःअवि्या
दोषभर्जनंतेजःवीर्यंवेभर्गःइतिश्रुतेः॥भर्गइतितेजइतिदृश्यैः॥पूर्वंव्याख्यातत्वाच्च॥
अत्रभर्गोनाभर्गेंद्रजिनादित्याकुंब्रह्मणस्तेजोरूपत्वेपिएषोस्यपरमानंदइतिवत्॥
औपचारिकइतिभेदव्यपदेशोद्रष्टव्यः॥तथाच॥अद्वयानंदलक्षणंजगदुपादानंपरि
पूर्णज्योतिरूपंसावज्ञानीयंब्रह्मवाक्यार्थइतिसंपन्नं॥एतादृग्ब्रह्मतद्रूपत्वेनेतिशे
षः॥धीमहिध्यायेमहि॥धियःअस्माकमंतःकरणवृत्तीरित्यर्थः॥प्रचोदयात्॥
प्रेरयतिमनःकरणवृत्त्यादिकंमाकाशयतीतियावत्॥तथाच॥अंतःकरणयत

दूर्मावभासकत्वेनसाक्षित्वेनदूर्वोंकंब्रह्मध्यायेमहि॥इतिर्गलितार्थः॥वस्तुतस्तूर्वो
कंब्रह्मधीमहि॥सोहमिति॥प्रत्यक्लक्षणयाध्यायेमहि॥ननुब्रह्मप्रत्यक्लक्षणंद्वयंनहि
लक्षणमेवकर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादित्याशंक्यतत्प्रत्यक्लक्षणंत्वमेवासिद्दमित्याह॥धि
यद्यनियःयद्वाब्रह्मपुंस्त्वस्त्रीनिर्देशाच्छांदसः॥यछब्दश्चयादित्यर्थेलिंगव्यत्ययोभवेत्तद्
ति॥नीलकंठवचनात्॥जीवात्मनाप्रविश्याधियःअंतःकरणवृत्तीःप्रचोदयात्प्रेरयति॥
तथाचबिंबस्थानीयंब्रह्मैवसाक्षिरूपमितितल्लक्षणाध्यानमुपपन्नमितिनकश्चिदो
षः॥तस्मात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यमेवपर्यवस्यतीतिब्रह्मैवगायत्रीमंत्रार्थः॥अत्रगा
यत्रीमंत्रार्थःश्लोकरूपेणविद्यारण्यस्वामिभिःसमुदाहृतःसचात्रोद्दाह्रियते॥तादित्यवाञ्म ४९
नोगम्यध्येयंयत्सूर्यमंडले॥सवितुःसकलोत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणः॥वरेण्यमाभय
णीयंयदाधारमिदंजगत्॥भर्गःस्वसाक्षात्कारेणवारिणीःदूरीकृत्यलिंगधर्मेयस्तत्तानात्म ५०
वियातत्कार्यलक्षणं॥देवस्यद्योतमानस्यस्वानंदात्कीर्तनादपि॥धीमह्यहंसंगमेनतेनेयाभेदसिद्धये॥
धियोयोनःकरणवृत्तीःप्रत्यक्प्रवण

व

दित्यक्षणं॥सोस्माकंब्रह्मकुर्यात्तमिमंभेदशांतये॥प्रचोदयात्प्रेरयतिप्रार्थनेयंविधिष्य
ते॥अत्रश्लोकोपकारंजपलक्षणंनिरूप्यते॥तथाप्रध्यानसंध्यायामासीनःप्राङ्मुखोजपेत्॥
निष्टन्वापिजपेद्देवीमादित्याभिमुखोद्विजः॥कृत्वानीकरोमानःसायंचाधोमुखीकरोत्॥मं
द्रमसारिनकरोमध्याह्नेसमुदाहृतौ॥जपादौकरशुद्धिःकार्यातत्रलक्षंतु॥प्रकोष्टमणिबंधे
तुपार्श्वयोस्तत्रयोरपि॥तत्रष्टचतदग्रेचकरशुद्धिरुदाहृता॥अथोपस्थानमंत्राख्या
ख्यायंते॥तत्रापरार्धीयानांसायमिममेवरुणेतिउपस्थानमंत्राः॥मध्याह्नेआसत्ये
नेति॥प्रातस्त्रमित्रस्यचर्षणीधृतइति॥अत्रवृत्रवधेसिद्धः॥प्राणायामैस्त्रिभिःपूतोगाय
त्रीजपमाचरेत्॥अथोपनिषदादित्यमुपस्थायसुसमाहितः॥चंद्रिकायांजपंकृत्वाविधाने
नसंध्योपस्थानमाचरेत्॥उपस्थानंचकर्मैतदादित्यस्यनुकारयेत्॥स्वकेःस्थानेचापिनेः॥
तस्मिंगेमेनेत्यर्थः॥सायंकालेयाऋणीभिरादित्यमुपस्थायप्रदक्षिणंकुर्वन्दिशोनमस्कुर्यात्॥

सं० भा० दिगीशांश्चस्थकस्थकस्थगिति आश्वलायनानामयंविभागः॥ * मातर्मित्रीभिः सा
यंवारुणीभिरादित्यमुपतिष्ठेतेति॥ तदुक्तमाश्वलायनस्मृतौ॥ अथोपतिष्ठेदादित्यमु
६२ दयंसुसमाहितः॥ मैत्रीभिर्वारुणेनासंगतंसूक्तेनबह्वृचस्य॥ यद्यपिगृह्येनोक्तं॥ तथा
२ पिस्मृतौतेनैवोक्तत्वात्कर्तव्यं॥ गृह्येउपस्थानानुक्तिर्लौकिकमूलोत्पन्नशाखायाअभावात्॥
गृह्यस्योत्पन्नशाखामूलत्वंआपस्तंबीयेदृश्यते॥ तेषामुत्सर्गः प्रायोगादनुमी
यतेइति॥ सएवाश्वलायनः कथंस्मृतौनिबंधइतिचेन्न॥ अनुमेयमेवानुमूलस्मृतिषुउप
स्थानस्योक्तत्वात्॥ आश्वलायनस्मृतौनिबंधनंकृतमितिनकश्चिद्दोषः॥ स्मृतेरयमर्थः॥
मातर्मित्रीभिर्मैत्रीभिः॥ मित्रस्यचर्षणीधृतइत्यादित्यमुपतिष्ठेतवारुणेनयच्छिष्टं ६२
इति तिपंचर्चेनसूक्तेनसायमित्यर्थः॥ सूक्तेमित्रस्यचर्षणीधृतंचसोमेत्यृग्॥ यच्छिष्टेतिपंच ८
र्चेवारुणमिति॥ ज्ञापंतेमातः सोमेत्रैः सूर्यमुपतिष्ठते॥ सायंवारुणेनयद्वाउभयत्रज्ञात

वेदसदृनिउभयत्रआश्वलायनानामुपस्थानमंत्रः॥ पूर्वोक्ताश्वलायनस्मृतिविरोधेन
आश्वलायनानामभिमतत्वात्॥ याज्ञाश्वलायनाचारविरोधात्॥ केवलाश्वलायनास्तुका
लद्वयेपिजातवेदसदृनिउपस्थानमाचरंति॥ तथाचारविरुद्धमित्युपेक्षणीयं॥ इममदृनि॥
पुराकश्चिच्छुनःशेपऋषिः॥ पशुत्वेनयूपेबध्वः॥ सन्बंधविमोचनार्थंवरुणंप्रार्थयामास॥
तत्प्रार्थनाप्रकारेणेनंमंत्रेणस्तौति॥ तथाहि॥ हेवरुण॥ इममेमदीयंहवंआह्वानंशृधि
शृणु॥ बृहद्भ्यश्चंदसिहवार्धिः॥ अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः प्रार्थनामाहममाह्वानंश्रु
त्वेतिभावः॥ किंतेनश्रवणेनेत्याकांक्षयामाह॥ अधदृदानींदीर्घश्छंदसः मृडयबंध
नंपरिहृत्यमांसुखिनंकुर्वित्यर्थः॥ नन्वावयोः कःसंबंधइत्यतआह॥ त्वामित्त्वांभवं
न तेअवस्युः अवोरक्षणंमात्मनइच्छन्भाचकेरक्षितारंकामयेनकेवलंकामनामात्रंकिंतुस्तुतिपु
रःसरंशरणागतोस्मीत्याह॥ नहित्वतन्मेविभरक्लेपच्छंदसःशरणायेत्यर्थः॥ ब्रह्म

णाल्कत्वात्मनामंत्रेणवंदमानः नमस्कारंकुर्वेनूतनायामिषपद्यंयतस्त्वंभक्तजनपरिपा
लकोसि अतोहंत्वामेवरक्षितारंभजनन्नरणंगतोस्मि॥तेनमांमृडयंतदानारुतेतस्मात्अव
र्यंसुखयेत्यर्थः॥विनयपूर्वकंस्वकृतंभवतेवरुणायसमर्पयते॥अहेडमानइति॥हेवरुण
त्वंअहेडमानःअनादरमकुर्वन्अकुध्यन्वाऽहअस्मिन्लोकेबोधिममयाचनंबुध्यस्वमद्द
त्तंयाचनमनुगृह्णीत्यर्थः॥कथितमाहउरुणइति॥उरुभिर्मंत्रैःस्तोतव्यःतस्यसंबोधनंहेउ
रुणइतिउरुकीर्तिमान्वानःअस्मान्वानःअस्माकंयजमानाद्यपेक्षयाबहुवचनं॥अन्यथा
इमंमेवरुणइत्यत्रएकवचनप्रयोगाच्चनन्वसंगतिरितिमंतव्यं आयुःजीवितंमाप्रमोषीःमात्र
णाग्रयअस्माकंवेदोक्तमायुष्यंदेहीत्यर्थः॥यदितिचिदित्यस्यव्याख्यायंपादपूरणार्थे॥हेवरुण
तेतवउपमनात्मकंवनंयत्॥द्यविद्यविदिवसेदिवसेप्रकर्षेणमिनीमसितर्कयामःतवद्वे
षांतः॥विश्वोयथासर्वाप्रजाःस्वस्वव्यापारंतर्कयंतेतद्वत्॥हीयस्मात्वदीयमेवकर्मसर्वे

थांतर्कयामः॥तस्मात्त्वामेवपरिचरामोतिवाक्यशेषः॥यद्यामिनीमसिप्रकर्षेणकुर्मेःत
द्वदंतः॥विश्वोयथेतिविश्वोमनुथाः॥अज्ञानिनःयद्वत्तद्वदित्यर्थः॥मदीयव्रतनिमि
त्तापराधंक्षमस्वेतिवाक्यशेषेयंकिंचेतिहेवरुणदेव्येदेवलोकेवर्तिनिजनेत्वयीत्यर्थः॥
यत्किंचित्अभिद्रोहंस्वस्यमधिकंवाद्रोहंअचित्त्याअज्ञानेनचरामसिकुर्मः किंचतव
यद्यपिधर्मोधर्मेतिदीर्घश्छांदसेदः॥तदीयैकर्मयुयोपिममाविनाश्यायामः॥हेदेवतस्मा
त्एनसःद्रोहात्नःअस्मान्मारीरिषःमाहींसीः कर्मलोपनिमित्तंएनःपरिहृत्यअस्मा
न्परिपालयेत्यर्थः॥कितवासः धूर्तसमानाःभाग्यसेरसुगीरिसुगागमःस्वार्थसाध
नपराःकश्चिज्जःएतत्कर्मांगंशरीरंपुत्रेनासितवंतःसमर्प्यवहत्यनभावनेत्यर्थः॥यद्वाउ
तद्वत्यस्यदृष्टांतरवाचमेतिपादपूरणोपपदवाचकोनिपातःअथवायत्पापंनित्यंभव्या
कृतंअज्ञानेकृतमित्यर्थः॥यदीमित्यन्वयःउतअपिचयद्वमंत्रस्वरूपेनविद्मनजानीमहे॥

DR BHAU DAJI LIBRARY

यद्वरुणोऽश्रमधर्मेस्यतत्त्वेनजानीमइत्यर्थः॥अकृततः किंतमाहसर्वेतिसर्वाःसर्वाणि
कृत्सिगिराचरितानाकृतंअतात्वाकृतंचेतिद्वयेवमस्माभिःबहुधाएनांसिकृतानिसं
१।१ तितानिसर्वाण्येनांसिविद्यअस्मत्सकाशादिदंघेणापनीतानिकुरुविनाशयेत्यर्थः॥ए
नंअधिकपातकनिरासमाकांक्षन्लघुपातकनिरासमकांक्षतेशिथिरेवेतिशिथिलानि
छांदसमेवअन्यानिक्षुद्रपातकानियानितानिसर्वाणिविद्येत्यर्थः॥अथहैवरुणंतेव
प्रियासःप्रियाःस्यामभवेमअवेदंप्रतिभातिअयमर्थः॥सूर्योपस्थानेविनियुक्तःननुमंत्र
लिंगाद्वरुणोपस्थानेमंत्रस्यविनियोगः॥प्रतीयतेइतिचेत्सत्यंतथापिवरुणोमित्रादित्यमुप
स्थायप्रदक्षिणमितिद्वितीयाश्रुत्यालिंगापेक्षयाबलवत्त्वात्॥तद्विगाद्वाआदित्योपस्था
नएवमंत्राविनियुज्यंते॥नवरुणोपस्थानेएतत्सर्वंतृतीयाध्यायेविचारितं॥ऐंद्र्यागार्हप ५।१
त्यमुपनिषत्सत्यंपरशोरमाथवीयेपिपठंतिवरुणोपस्थानेप्राणंइत्यादिनामविशे

षेनिरूपितं॥प्रातरुपस्थानमंत्रमाह॥मित्रस्येतिअहरभिमानिनीआदित्यमित्रःचर्ष
ण्यःप्रजाःकर्षतादेवश्चकेत्यौणादिकसूत्रेणनिपत्ययः अदेश्चाकारश्चधातोश्चर्षणीधृतः
स्यदेवस्यभूयनयद्वितिभवःयज्ञःसानसिसम्यग्भजनीयंसत्यंअविनाशिचित्रंआश्चर्यं
यथातथाअतिशयेनभूयनद्वितिचित्रभवस्तमंश्रोतृजनमःसुखरंकेमित्यर्थः॥एवंभूतं
मित्रस्यभवःस्तोमीतिशेषः॥अथवामनुष्याणांधारयितुः॥मित्रस्यदेवस्यमित्रनामक
भवः देवस्येत्यर्थः॥श्रोतुंयोग्यंश्रोत्यंमहत्स्तोमीतिशेषः॥सानसिफलदानंशीलंसत्यंसत्यशी
लंचित्रंविचित्रंभवःकीर्तिःयस्यासौचित्रभवस्तमंअतिशयेनाद्भुतचित्रभवस्तमंय
जामहइतिशेषः॥मित्रमेवपुनःस्तोमीतिअयंमित्रःप्रजाननस्तदधिकारानविशांसःसर्वान्
जनानयानमानिस्वस्वकर्मणियोजयति॥किंचमित्रःपृथिवीधारउतअपिचमित्रःकृष्टीः
मनुष्यान्॥अनिमिषःभवथःमनुअनिमिषःअनिमिषान्देवानित्यर्थः॥विभक्तिर्लोपश्छांदसः

अभिचष्टेसर्वतःपश्यतिसर्वत्रप्रकाशयतीत्यर्थः॥ सत्यायस्त्यफलायसर्वात्मनेवान
स्मैमित्रायहव्यंचरुलक्षणंघृतवद्घृतयुक्तंविधेमकुर्मः॥हेआदित्यवतेनयजमानःतव
संबंधिनाव्रतेनकर्मणाश्रिष्टतिअनुष्ठातुंप्रारब्धोभवतुमिछतिहेमित्रसमर्त्यःमनुष्यःय
जमानःप्रकर्षेणप्रयस्त्यानुकर्मफलयुक्तोस्तुतोत्तःत्वयाउतसयजमानःनहिन्यतेरोगा
दिनापीड्यतेनजीयतेवैरिभिर्नाभिभूयते॥अपिचत्वयारक्षितःएनंयजमानंहेअं
पापाअंहितःसमीपात्नाभोनभागोनिमदनुग्रहाद्भिनंपुरुषंकृधोपदवाःनस्मृद्धी
तीभावः॥अथसंध्यावंयंपिपाठ्यादिदिग्बंधनंतदधिदैवतेंद्रादिवंदनंचकर्तव्यंतदुक्तं॥
कुर्वेदिशोनमस्कुर्यादिशांशांश्चपृथक्पृथगितित्वमेवस्तु॥नमःप्राच्यैदिशाइत्यादित
इदंकश्यपेंद्रादयःप्रतिवसंतिनिहंतिताभ्यश्चनमोनमः॥अरुक्॥एवंसर्वयोजना
यंकामःकामाभिमानिनीदेवः॥अकामीनू॥सएवकरोतिनाहंकरोमीतिभावकामःकर्ता

नाहंकर्तेतिश्रुतेःकुर्वेन्नपिनलिप्यतइतिस्मृतेश्चमन्युःतदभिमानिनीदेवःअन्यद्वर्तत
स्मैकामायमन्यवेनमोस्त्वित्यर्थः॥याद्यद्यिवीयाआपःयतेजःयोवायुःयदाकाशंपंचमीपा
ञ्चछंदसःतेभ्यःपंचभूतेभ्योनमोस्त्वित्यन्वयः॥अथवासुदेवायनमःसमर्पयामि॥ॐ
नमइत्योंकारवाच्यायभगवतेऐश्वर्यसंपन्नायेत्यर्थः॥ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्य
यशसःश्रीयः॥ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरितः॥वसुदेवस्यापत्यंपुमान्वासुदेवः॥
यद्वासर्वस्मिंभूतानिवसंतिवासुश्चासौदेवश्चेतिविग्रहः॥अथसंध्यारूपांपरदेवतांप्रा
र्थयतेयामितिसर्वाणिभूतानियांसंध्यांनमस्यंतिसासंध्यामांअभिरक्षत्वित्यर्थः॥अनेद
न्त्वमंत्रविचार्यते॥स्मार्यंप्रातरितिविशेषोपादानात्॥संध्येउभेएवैतिस्मः अतएवापस्ते
वस्त्वेसंध्याश्वत्रहियोभादासनेवाग्यतइति॥अत्राहिवचनमुपातंआश्वलायनसूत्रेपिय
ज्ञोपवीतीनित्यादकःसंध्यामुपासीतेत्यत्रभानः माध्युखउपविश्येत्यंतेनउभयोरेवोपादा

नंसंध्यार्थोः कृतंमाध्याह्निकीतुस्मृतिवचनादागतानतुगृह्यकारवचनान्॥अत्रेदमपिज्ञा
पकंयथर्मज्ञाःप्रमादादिनाकदाचिन्माध्याह्निकींसंध्यामकृत्वैवभोजनंकृतंनदोषःस्यादिति
तन्निवार्यतारभ्यउत्तमंशिखरइत्यंतंपुराणश्लोकस्यार्थः॥उत्तमेशिखरइतिनस्यायमर्थः॥
भूम्यामवस्थितोयःपर्वतोमेरुनामकःतस्यमूर्ध्निउपरिभागेजातेविद्यमानेउत्तमेशब्देशिख
रेउत्कृष्टशिखराकारमंदिरइत्यर्थः॥ब्रूतमितिशेषः ब्राह्मणेभ्यःनिरंतरमुपासकेभ्यःद्विजे
भ्योनुज्ञाताहेदेवीगच्छयथासुखंअस्मानुपासकानूअनुगृह्णन्त्वायथासुखंपथागतंगच्छत्य
र्थः॥शिष्टंस्पष्टं॥अथचरक्षणार्थंद्यावापृथिव्योःस्तौति॥इदमितिहेपितःद्युलोकहेमातःपृ
थिवीदंवैमाताअसौपिताद्योःपिताःपृथिवीमातेतिश्रुतिः॥वांयुवांप्रतिरक्षकंमेणीयंरक्षन ५३
मुपब्रुवेब्रवीमि॥हेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्योर्द्विवचनंभावश्छांदसः॥इदंमदीयंवचनंनित्य
मस्तु॥किंतद्वचनमित्यपेक्षयामाह॥भूतमिति॥अर्वाभिः॥अस्मद्दीयैरक्षणेनसहदेवानांसर्वे

षांसुराणांमिदमुपलक्षणंसर्वेषांभूतानांमित्यपिज्ञेयं॥अवमेरक्षकेयुवामितिशेषः॥भूतंभ
वंतंअस्मदादेःदेवानांचरक्षकंकंभवंतमितियद्वचनंतत्॥सत्यमस्तित्यन्वयः॥वयमपिभ
वद्यसादात्पूर्वंभवंतंजिनंपापवर्जिनंजीवदानुंजीवंबंधनात्रिद्यामलभेमविद्यालाभेस्वयं
पापवर्जिनंभोक्तुंस्वापनिवर्तनंकंजीवनोपायंयद्भवंतंलभेमहीत्यर्थः॥इतःपरमाकाशादित्याद
यः॥पुराणश्लोकाःस्वप्नार्थंःदानांसंध्याकर्मसाद्गुण्यार्थंसर्वजनपदवर्तिनोब्राह्मणेभ्यःशुभं
प्रार्थयते॥भवरात्रिवत्तन्नामकीर्तनपुरःसरंभगवतींवरदेवतांप्रणमतीति॥चतुःसागरप
र्यंतमितिवाक्यार्थः॥स्पष्टएव॥अथवाचतुःसागराणांचतुष्टयसंख्यासप्तत्वंव्याप्याआपि
पल्लक्षिन्यंकतथाचसप्तसागरमध्येयेसागराःयेचब्राह्मणाःतेभ्यस्त्वाभ्यश्चशुभेभ्यःदानद्रव्यवा
र्थः॥संपत्प्रदंनिवर्णयंति॥अपरेनुयथाभुनार्थमेवभवंतंश्रवणंयंति॥अथवाभवंतंपदस्यस्थाने ४
वचनव्यत्ययेननमःस्वस्त्यादिनाचतुर्थी॥अन्येतुभवंतंपदस्यहितार्थंवाचिन्वानं॥तथागे

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

नहितयोगेचेतिसूत्रेणचतुर्थीवर्णयंतिभोजनंपरंननुपरवचनेहभगवतीवाग्देवीसंध्यं
त्वामितिशेषः॥अभिवादयेनमस्कुर्वेआत्मनेपरमितिकेचिद्व्याचक्षुः॥तन्त्वत्यंताविस्मितपूर्व
वाचः॥तथाहिउत्तमशिखरदत्तयेवदेवीभगवतीभरुछापितांकुरेणमभिवादनंविनियुंक्ते॥
त॥तात्पर्यंतएवंसंध्याकल्पेऽपश्यंकिंचनेत्वनधीतस्मृतिवचनाः॥तथाहिचंद्रिकायांअंतथा
दोनमस्कृत्यगोत्रप्रवरपूर्वकंइतिनमस्कृत्वास्तुध्वेत्यर्थः॥आत्मपादौचभूमिंचस्पृष्ट्वेति
वचनात्॥नक्षत्रंचतथासूर्यंहिजानथभिवादयेत्॥विनापुत्रंचशिष्यंचरोहिणंवाहितुंप
तिंएवंवचोभिःसंध्यादेवताभिवंदनस्यानुक्तत्वात्॥द्विजाद्यभिवादनस्थेवोक्त्वाचतद्भि
वादनंप्रस्तुत्यवाक्यार्थःसंध्यायामपिपुनरभिवादनमस्तितिमाधु॥इतिचतुर्थीगुच्छः
॥इतिद्वितीयसंध्याभाष्यसमाप्तः॥शाके१७७९नलनामसंवत्सरे॥केळकरोपनामकविश्व
नाथभट्टात्मजगणेशभट्टेनलिखितंसमाप्तं॥ ७. ७. ७. ॥

Dr. BHAU DAJI